

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

ЛУНЬО ПЕТРО ЄВГЕНОВИЧ

УДК 821.161.2'373.46-112:342(477)

**ТЕРМІНОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ**

ДОДАТКИ

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
КОЧАН Ірина Миколаївна,
доктор філологічних наук,
професор

Львів – 2014

ЗМІСТ

ДОДАТКИ (окрема книга).....	230
Додаток А. Лексикографічна база термінологіки конституційного права України (літери А – В).....	232
Додаток Б. Тематична класифікація термінів конституційного права України.....	369
Додаток В. Термінологічні синонімні об'єднання конституційного права України.....	384

Додаток А. ЛЕКСИКОГРАФІЧНА БАЗА ТЕРМІНОЛЕКСИКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ (літери А – В)

Лексикографічна база конституційного права України створена на основі словникових праць з конституційного права періоду незалежності України (див. Джерела). Базу створено за наступними принципами:

1. Базу формують лише ті терміни, які стосуються теорії конституційного права України. У неї не потрапили терміни, що позначають правові реалії інших країн та номенклатурні назви.

2. У базі використано паспортизацію джерел, складену з прізвища автора (або першого автора) словника (див. Перелік умовних позначень назв лексикографічних праць) та сторінки фіксації конкретного терміна. Якщо у двох або більше словниках зафіксовано однакове визначення одного терміна, у словниковій статті бази зазначаємо ці джерела через крапку з комою.

3. Різні визначення одного і того ж терміна у двох або більше словниках подано у словниковій статті бази в алфавітному порядку за прізвищем автора з нумерацією півжирними арабськими цифрами.

4. Терміни з різним лінгвістичним оформленням (орфографічним, морфологічним, структурним), але які позначають одне поняття, подано окремими словниковими статтями за алфавітним порядком.

5. У словникових статтях бази зберігаємо авторські покликання на інші словникові статті, семантично пов'язані між собою.

6. Зважаючи на визначені обмеження до обсягу додатків до дисертації, подаємо термінологічну базу з початковими літерами А – В (457 термінів). Загалом база містить 3206 термінів.

Абдикація (лат. *abdicatio* – зречення) – зречення престолу, відмова влади, посади або сану. Найчастіше під А. розуміють офіційне зречення монарха престолу, в результаті чого трон залишається вільним або на нього вступає спадкоємець (Наливайко, с. 8; Шляхтун, с. 6).

Аболіціонізм (лат. *abolitio* – скасування, знищення) – 1) суспільний рух, спрямований проти прийняття якогось закону чи запровадження якоїсь керівної посади; 2) наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у США рух за скасування рабства негрів; у Великій Британії, Франції та деяких інших країнах рух за скасування рабовласництва в колоніях (Шляхтун, с. 6).

Аболіція 1) (лат. *abolitio* – скасування, знищення) – 1) скасування закону, рішення; 2) ліквідація посади або відмова від неї; 3) припинення кримінальної справи (*abolitio criminis*) на стадії, коли винність ще юридично не встановлена (на відміну від помилування, при якому скасовується або пом'якшується вирок, винесений судом); 4) відновлення честі (*abolitio infamiae*) офіційне спростування наклепу (Наливайко, с. 8.); **2)** (лат. *abolitio* – скасування, знищення) – 1) скасування закону чи іншого нормативно-правового акта або посади; 2) закриття (припинення) кримінальної справи до винесення вироку на стадії, коли вина обвинувачуваного юридично ще не доведена. Право А. зазвичай належить до компетенції глави держави; 3) відновлення честі шляхом офіційного спростування наклепу (Шляхтун, с. 6).

Аборигенні народи – те саме, що й корінні народи (див. *Корінні народи*). Інша назва таких народів – «автохтонні народи» (Шляхтун, с. 6)

Аброгація 1) скасування застарілого закону, який втратив своє значення. (Гладун, с. 402); **2)** (лат. *abrogatio* – скасування) – скасування застарілого закону. Здійснюється новим законом. Види: власне аброгація – цілковита заміна старого закону новим; дерогація – часткове скасування старого закону; оброгація – внесення часткових змін до старого закону; суброгація – доповнення старого закону (Наливайко, с. 8.; Шляхтун, с. 6).

Абсентеїзм 1) неучасть громадян, які володіють активним виборчим правом, у голосуванні на виборах та референдумах. Найбільш значущі причини

абсентеїзму – низька політична і правова культура прошарків населення, яка породжує байдужість до політичного і відчуження від нього (пасивний абсентеїзм). У меншій мірі абсентеїзм – результат відмови від участі у виборах з політичних мотивів, наприклад, незгода з винесеним питанням на референдумах, негативне ставлення до всіх кандидатів на президентських виборах і т. п. (активний абсентеїзм). (Бисага, с. 4); **2)** [від лат. *absens* (*absentis*) відсутній] – ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах, референдумах (Кравченко, с.556); **3)** (лат. *absens* – відсутній) – відмова виборців від участі у референдумах, виборах представницьких органів, глави держави, посадових осіб, вияв соціально-політичної апатії, байдуже ставлення людей до своїх політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків. (Наливайко, с. 8); **4)** (лат. *absentia* – відсутність) – це байдуже ставлення людей до реалізації своїх політичних прав, свідоме ухилення від здійснення своїх громадянських обов'язків, передусім від участі у виборах, що розглядається як одна з форм пасивного протесту проти виборчої системи і політичної системи суспільства взагалі (Теліпка с. 517); **5)** (від. лат. *absentia* – відсутність) – 1) добровільне ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах чи референдумі. У демократичних країнах зазвичай голосують близько 50 відсотків виборців. Як масове явище А. зумовлюється двома основними причинами: високим ступенем розвитку громадянського суспільства, незалежності особистого життя людей від влади; зневірою людей у політиці, втратою ними довіри до органів влади. Засобом обмеження А. є обов'язковість голосування. 2) систематична відсутність представників колегіальних органів на їхніх засіданнях (Шляхтун, с. 6–7).

Абсолютизм – (фр. *absolutisme*, від лат. *absolutus* – безумовний, необмежений) – абсолютна, ніким і нічим не обмежена влада в державі. Як форма правління у вигляді деспотії, тиранії або абсолютної монархії набув поширення в період розпаду феодалізму і зародження капіталістичних відносин. У сучасному світі А. існує у формі абсолютної (необмеженої) монархії, яка характеризується юридичним і фактичним зосередженням у руках монарха всієї повноти

законодавчої, виконавчої, судової і, як правило, духовної (релігійної) влади (Наливайко, с. 8; Шляхтун, с. 6-7).

Абсолютизм, абсолютний монархізм – форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (Гладун, с. 402).

Абсолютна більшість (при голосуванні) – 1) у виборчому праві – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від загального числа виборців, унесених до виборчих списків у виборчому окрузі; 2) при голосуванні в парламенті – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від установленого конституцією загального числа парламентаріїв (Наливайко, с. 8; Шляхтун, с. 7).

Абсолютна монархія – різновид монархічної форми державного правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної влади – законодавчої, виконавчої і судової – в руках монарха. Найбільшого розвитку набула за феодалізму. У сучасному світі зберігаються вісім А. м.: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія. У цих країнах конституції або зовсім немає, або робляться лише перші кроки до конституційної монархії (Кувейт, ОАЕ, Катар, Бахрейн). Ватикан, Саудівська Аравія конституції не мають узагалі, її роль виконують окремі державно-правові акти (Шляхтун, с. 7).

Абсолютне вето 1) це право глави держави відхилити ухвалений парламентом законопроект, внаслідок чого він автоматично знімається з парламентського розгляду і не може бути прийнятий повторно. (Теліпко, с. 517); **2)** (від лат. *veto* – забороняю) – вето, яке не може бути подолане. Правом А. в. щодо законів, прийнятих парламентом, за традицією, формально наділені монархи багатьох монархічних держав, проте на практиці це право ними не використовується. Інша назва такого вето – «резолютивне вето». Протилежною А. в. формою є відносне, або відкладальне, вето. Див. *Veto*. (Шляхтун, с. 7).

Абсолютні права 1) права особи, що існують у абсолютному правовідношенні. А. п. належать конкретно визначеній особі. Обов'язок утримування під порушення А. п. має кожна, в тому числі і конкретно не

визначена особа, яка може будь-яким чином «доторкнутися» («бути дотичною») до об'єкта чужого А. п. До А. п. належать особисті немайнові права, право власності, інші речові права, право авторства, право на недоторканність твору (Наливайко, с. 8-9); 2) 1) права, що надають особі необмежену владу над об'єктом у всі часи та з будь-якою метою; 2) суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначене коло осіб, зобов'язаних утримуватися від дій, що перешкоджають здійсненню цих прав. А. п. є деякі майнові права (наприклад, право власності), а також всі особисті немайнові права людини – на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, свободу думки і слова та ін. А. п. належать людині від народження і не залежать від її громадянства. (Шляхтун, с. 7–8).

Абсолютної більшості мажоритарна виборча система – різновид мажоритарної виборчої системи, за якого обраним вважається кандидат, який набрав у виборчому окрузі більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) загального числа виборців, унесених до виборчих списків (див. *Мажоритарна виборча система*). А. б. м. в. с. зазвичай використовується на виборах президента у президентській та змішаній республіках (Шляхтун, с. 8).

Абстрактний конституційний контроль – форма конституційного контролю, за якої перевірка акта на відповідність конституції здійснюється спеціальним судовим або квазісудовим органом з ініціативи уповноваженого суб'єкта безвідносно до якої-небудь конкретної справи. Протилежною А. к. к. формою конституційного контролю є конкретний конституційний контроль. Див. *Конституційний контроль* (Шляхтун, с. 8).

Автarkія (гр. *autarkeia* – самовдоволення, від *autos* – сам і *parkeo* – знаходжусь у достатку) – державна політика, спрямована на відгородження економіки країни від економіки інших країн з метою створення замкненого самодостатнього господарства в межах однієї держави. Реалізується шляхом розриву традиційних економічних зв'язків з іншими державами, вслякого обмеження імпорту та іноземних інвестицій, стимулювання експорту товарів і

капіталу, створення пільгових умов для розвитку національного виробництва тощо. (Шляхтун, с. 8).

Автентичне тлумачення (від гр. *authentikos* – справжній, той, що ґрунтується на першоджерелі) – різновид офіційного тлумачення норм права, за якого роз'яснення норм права дає той державний орган, що їх видав. А. т. характеризується прямим роз'ясненням органом держави смислу правових норм у разі їх неправильного застосування відповідними суб'єктами права. А. т. має обов'язковий характер для тих, хто застосовує такі норми (Шляхтун, с. 8–9).

Автократ (гр. *autos* – сам і *kratos* – влада) – необмежений, повновладний правитель. (Шляхтун, с. 9).

Автократична республіка (від гр. *autos* – сам і *kratos* – влада) – форма республіканського правління, за якої вся повнота державної влади юридично і фактично зосереджена в руках глави держави. У сучасному світі різновидом А. р. є монархатична республіка. До А. р. тяжіє суперпрезидентська республіка. Див. *Монархатична республіка, Суперпрезидентська республіка* (Шляхтун, с. 9).

Автократія **1)** необмежене й безконтрольне повновладдя однієї особи. Найтиповіша форма автократії – абсолютна монархія. (Гладун, с. 402); **2)** (грец. *autokrateia* – самовладдя, від *autos* – сам і *kratos* – влада) форма державного правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі (Наливайко, с. 9); **3)** (гр. *autokrateia* – самовладдя, від *autos* – сам і *kratos* – влада) – форма державного правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі. А. характеризується відсутністю контролю за діяльністю верховного правителя (автократа) з боку суспільства, цілковитою залежністю підлеглих від його волі. Воля автократа має силу закону і підлягає неухильному виконанню, оскільки він зосереджує у своїх руках законодавчі, виконавчо-розпорядчі й судові функції. У сучасному світі поряд із абсолютними монархіями до А. належить монархатична форма республіканського правління (див. *Монархатична республіка*). Фактично А. є фашистський і комуністичний різновиди тоталітарного політичного режиму (Шляхтун, с. 9).

Автономія 1) широке внутрішнє самоврядування регіону (регіонів) держави, а також особливі права в сфері культури, які надаються законом окремим етнічним, групам. Автономія може бути обласною (територіальною), національно-територіальною і культурно-національною (Бисага, с. 4);

2) (грец. αυτονομία незалежність) – самоврядування певної частини території держави, тобто її право самостійно вирішувати окремі питання організації та здійснення влади в межах повноважень, установлених конституцією держави. Розрізняють державну (політичну або законодавчу) та адміністративну (місцеву) А. Державна А. – це державоподібне утворення у складі відповідної держави, органи якого мають право видавати закони з питань місцевого значення. Адміністративна А. являє собою територіальну одиницю держави, органи якої не мають права видавати закони, але наділяються ширшими правами у галузі управління, ніж органи у звичайних адміністративно-територіальних одиницях. Формою А. в Україні є Автономна Республіка Крим (Кравченко, с.556);

3) (грец. autos – сам і nomos – закон, autonomia – самоврядування) 1) право самостійного здійснення влади або управління; 2) ступінь самостійності органів, організацій територіальних та інших спільностей в питаннях їхньої життєдіяльності. За суб'єктом А. поділяється на А. установ і А. спільностей. Перша може бути фінансовою, економічною і адміністративною (А. банків, підприємств, наукових центрів, навчальних закладів тощо), друга – територіальною або політичною (регіональна, національно-територіальна, національно-державна) та екстериторіальною, або культурною (спілки, земляцтва, асоціації тощо). (Наливайко, с. 9);

4) (гр. autonomia – самоврядування, досл.: – самозаконня, від autos – сам і nomos – закон) – у широкому розумінні – певний ступінь самостійності яких-небудь органів, підприємств, установ, організацій, територіальних чи екстериторіальних спільнот з питань їх життєдіяльності. (Шляхтун, с. 9).

Автономія державна – створення автономних утворень у вигляді автономних держав або національно-державних утворень, що є елементами державного устрою відповідної держави (Наливайко, с. 9).

Автономія національна – система організаційно-правових форм врахування інтересів окремих національних груп населення (етнічних спільнот), які базуються на їх самоврядуванні. До найбільш типових форм втілення А. н. відносяться: а) державна (обласна) автономія – створення держав і національно-державних утворень відповідних націй (етнічних спільнот); б) створення адміністративно-територіальних одиниць в місцях проживання національних груп (етнічних спільнот) національних районів, повітів, волостей, сілрад і т. п.; в) установа національно-культурних автономій (Наливайко, с. 9).

Автономія національно-культурна – форма самоорганізації громадян однієї національної належності з метою вираження власних національних духовних, культурних, освітніх та інших інтересів (Наливайко, с. 9).

Автономія організаційна органу місцевого самоврядування – стан, який полягає в тому, що орган місцевого самоврядування повинен мати можливість сам визначати свою власну внутрішню структуру, яка одночасно відповідала б місцевим запитам і забезпечувала ефективне управління (Наливайко, с. 9).

Автономія територіальна – 1) форма децентралізації державної унітарній державі на рівні її адміністративно-територіальної одиниці, характеризується історичними, географічними, економічними, національно-побутовими та ін. особливостями. Виникає не внаслідок акту самовизначення її населення, а надається державою; 2) це самоврядування певної частини держави, тобто її право (точніше, право громадян, що проживають на території та органів, які вони обирають) самостійно вирішувати окремі і організації та здійснення влади в межах повноважень, установлених конституцією та законами держави (Наливайко, с. 10).

Автономія фінансова органу місцевого врядування – стан, що полягає у праві інституцій органу місцевого самоврядування володіти, користуватись і розпоряджатись власними коштами, достатніми для здійснення їх функцій та повноважень (Наливайко, с. 10).

Автономія правова органу місцевого самоврядування – стан, який полягає в тому, що орган місцевого самоврядування має власні повноваження,

визначені чинним законом і, де це можливо, конституцією, а також має право на судовий захист для забезпечення повноважень та дотримання конституційних принципів самоврядності (Наливайко, с. 9–10).

Автономна держава (гр. *autonomia* – самоврядування) – автономне територіальне утворення в рамках єдиної держави, що має статус держави з характерними для неї ознаками. Такими ознаками є: територія, конституція (статут), законодавство, громадянство (не обов'язково), вищі державні органи, певна бюджетно-податкова самостійність та ін. Проте А. д. не є державою у прямому значенні цього слова, оскільки вона не має такої важливої ознаки держави, як суверенітет. Верховенство на її території належить державі, складовою якої є А. д. Відсутність суверенітету означає, що А. д. не має власної судової системи, грошової одиниці, армії, не може бути самостійним суб'єктом у зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних зносинах тощо. Формами А. д. є автономна республіка, автономна область, автономний округ тощо (Наливайко, с. 10; Шляхтун, с. 10).

Автономне правління (управління) – самостійне управління якою-небудь територією спеціально створеним для цього органом, обраною чи призначеною посадовою особою з наділенням їх відповідними повноваженнями. А. п. запроваджується також шляхом розширення можливостей з управління територією раніше створеного органу, обраної чи призначеної посадової особи за рахунок передання їм повноважень органу чи посадової особи вищого рівня (Наливайко, с. 10; Шляхтун, с. 11).

Автономне утворення – загальна назва автономних територіальних одиниць: автономних республік, автономних областей, автономних округів тощо. (Наливайко, с. 11; Шляхтун, с. 11).

Авторитарізм. Див. *Авторитарний політичний режим.* (Шляхтун, с. 11)

Авторитарний політичний режим (авторитаризм) (від лат. *autoritas* – вплив, влада) – тип політичного режиму, що характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі. Ознаки А. п. р.: формування органів державної влади недемократичним шляхом, вибори,

якщо вони проводяться, мають формальний характер; відсутність поділу влади, зосередження державної влади у виконавчій гілці, наділення її функціями законотворчості; обмеження діяльності політичних партій та громадських організацій, особливо опозиційних; скасування або значне звуження політичних прав і свобод громадян; застосування політичних репресій. За пом'якшених варіантів А. п. р. встановлюються за умов абсолютної і дуалістичної монархії, диктатури, правління військових хунт, суперпрезидентської і монократичної республік (див. *Абсолютна монархія. Дуалістична монархія, Суперпрезидентська республіка, Монократична республіка*) (Шляхтун, с. 11–12).

Авторитарний режим 1) – при якому права і свободи громадян суттєво обмежені; існують представницькі органи влади та об'єднання громадян, але можливості опозиції боротися за політичну владу обмежені; судова влада є залежною від виконавчої (Бисага, с. 4); **2)** – різновид державного режиму, що характеризується концентрацією головних функцій державної (політичної) влади в руках групи осіб або однієї людини (Наливайко, с. 11).

Авторитарний стиль управління – стиль прямих наказів, розпоряджень, які не допускають будь-яких заперечень з боку підлеглих (Наливайко, с. 11).

Авторитет політичний (нім. *autoritat*, лат. *autoritas* – влада, вплив) – 1) у широкому розумінні – загальновизнаний вплив особи чи організації в різних сферах суспільно-політичного життя, що ґрунтується на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах; 2) у вузькому одна з форм легітимного здійснення політичної влади (Наливайко, с. 11).

Авторитет суду (від лат. *autoritas* – вплив, влада) – загальновизнаний вплив судової влади в державі. А. с. є одним із найважливіших джерел сили судової влади, яка не спирається на волевиявлення виборців, як законодавча влада, і не наділена силовими ресурсами для примусу, як влада виконавча. На відміну від законодавчої і виконавчої влади сила судової влади полягає у повазі суспільства до права і суду, який його професійно тлумачить і справедливо застосовує. Зовнішнім виявом А. с. є виконання судових рішень. У країнах зі стійкими демократичними традиціями будь-яке судове рішення неухильно виконується,

навіть якщо воно здається несправедливим. У країнах, де рішення суду може ігноруватися, реальної судової влади немає. Відсутня вона й там, де суд є лише знаряддям у руках виконавчої чи партійної влади (Шляхтун, с. 12).

Автохтónні нарóди (від гр. *autochthon* – місцевий, корінний) – те саме, що й корінні народи. Див. *Корінні народи* (Шляхтун, с. 12).

Агітаційна кампанія (передвиборна) (віл лат. *agitatio* – приведення в рух, спонування) – агітація за кандидатів і політичні партії, що беруть участь у виборах. Див. *Передвиборна агітація* (Шляхтун, с. 12).

Агітація (передвиборна) 1) (від лат. *agitatio* – приведення в рух, спонування) – одна зі стадій виборчого процесу, в рамках якої поширюється інформація з метою спонукати виборців до участі в голосуванні за чи проти тих чи інших кандидатів. А. починається після реєстрації кандидатів (на виборах народних депутатів України – за 50 днів до дня виборів) і здійснюється в будь-яких формах та будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам України. Фінансування А. здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України та коштів виборчих фондів партій (блоків), кандидатів. (Кравченко, с. 556); **2)** (лат. *agitatio* – приведення, в рух, спонування) одна із стадій виборчого процесу, в рамках якої поширюється інформація з метою спонукати виборців до участі у голосуванні «за» чи «проти» тих чи інших кандидатів. А. виступає як один із засобів політичного впливу на маси в демократичному суспільстві, інструмент у боротьбі об'єднань громадян, передусім партій, за політичний авторитет, за владу, сукупність форм і методів схиляння громадян на бік кандидата партії, блоку партії шляхом зустрічей і бесід, доповідей, виступів на мітингах, зборах, через друковані засоби масової інформації, радіо та телебачення, засоби наочності ідей і настанов, що мають спонукати громадян до голосування, впливати на їх свідомість та настрої. (Наливайко, с. 11).

Агрегування інтересів (англ. *aggregation* збирання) – функція політичних систем та інститутів з трансформації різноманітних вимог соціальних груп в офіційні рішення. А. і. найчастіше здійснюється політичними партіями і відбувається у формі узагальнення й узгодження пропозицій, заяв, претензій,

перетворення їх у певну політичну позицію і надання їй вигляду політичного документу – заяви, декларації, платформи, програми (Наливайко, с. 11).

Ад Хок (лат. *ad hoc* – для цього, стосовно цього, для певного випадку) – принцип парламентської практики, який дозволяє Верховній раді України у разі необхідності прийняти рішення про одноразове відхилення від процесуальних процедур, передбачених її регламентом (Теліпко, с. 517).

Адвока́т 1) (лат. *advocatus*, від *advocare* – закликати, запрошувати) – особа, яка надає фізичним і юридичним особам різні види юридичної допомоги, передбачені законодавством, правовий статус А. визначається Законом України «Про адвокатуру» (1992 р.) та іншими актами. (Наливайко, с. 11-12); **2)** (лат. *advocatus* – закликаний на допомогу) – особа, яка професійно надає юридичну допомогу, здійснює правовий захист. Юридична допомога А. надається фізичним і юридичним особам порадами, складанням різних юридичних документів (скарг, довідок, заяв тощо) і головним чином захистом їхніх інтересів у судовому засіданні. В Україні правовий статус А. визначається Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. (Шляхтун, с. 12)

Адвокатська діяльність – діяльність адвокатів із забезпечення права на захист від обвинувачення, здійснення представництва та надання правової допомоги громадянам та юридичним особам при вирішенні справ у судах та інших державних органах. Законодавство України визначає такі види А. д.: надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань, усних і письмових довідок щодо законодавства; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру; посвідчення копій документів у справах, які веде адвокат; здійснення представництва у суді, інших державних органах; надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям; здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян та юридичних осіб; виконання передбачених кримінально-процесуальним законодавством обов'язків у процесі дізнання та досудового слідства (Наливайко, с. 12).

Адвокатська контора – передбачена законодавством України організаційна форма діяльності адвокатури, різновид адвокатського об'єднання. Як правило,

термін «А. к.» включається у назву тих адвокатських об'єднань, до складу яких входить невелика кількість адвокатів. Практика, коли як А. к. позначаються адвокатські бюро або офіси адвокатів, що практикують індивідуально, є такою, що не відповідає чинному законодавству України. (Наливайко, с. 12).

Адвокатська таємниця – питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні адвокатської діяльності. Вимагання від адвоката, помічника адвоката або посадових осіб чи технічних працівників адвокатського об'єднання відомостей, які становлять А. т., забороняється законом. Зазначені особи не можуть бути допитані як свідки з питань, які є предметом А. т. водночас не мають права розголошувати інформацію, то становить А. т., і використовувати її у своїх інтересах або інтересах третіх осіб. Адвокат не може розголошувати дані досудового слідства, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, без дозволу слідчого або прокурора. Винні у розголошенні відомостей досудового слідства адвокати несуть відповідальність згідно з чинним законодавством (Наливайко, с. 13).

Адвокатська фірма – передбачена законодавством України організаційна форма діяльності адвокатури, різновид адвокатського об'єднання. За усталеною практикою позначення «А. ф.» включається до назви тих адвокатських об'єднань, які створюються і діють на підставі не тільки статуту, а й установчого договору («партнерської угоди») між адвокатами, що об'єднуються, та залучають адвокатів, які працюють за трудовим контрактом із адвокатським об'єднанням. А. ф. слід відрізнити від юридичної фірми, яка не займається адвокатською діяльністю, а здійснює юридичну практику (надає юридичні послуги) на засадах підприємництва (Наливайко, с. 13).

Адвокатське бюро – організаційна форма діяльності адвокатури в Україні. А. б. створюється одним адвокатом; з моменту державної реєстрації набуває статусу юридичної особи. Адвокат, який утворив А. б., має право наймати технічних працівників та користуватися іншими правами, що згідно з

законодавством належать юридичній особі. Порядок реєстрації А. б. законом не визначено, але практика склалася таким чином, що А. б. реєструються місцевими органами виконавчої влади за місцем їх знаходження А. б. не отримують прибутку, не займаються підприємницькою діяльністю (Наливайко, с. 13)

Адвокатура 1) це добровільне професійне громадське об'єднання, основна функція якого – сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу (Бисага, с. 4; Наливайко, с. 13); **2)** юридична установа, що об'єднує адвокатів, діяльність яких спрямована на захист інтересів як підсудних в кримінальних справах, так й інтересів позивачів і відповідачів у цивільних справах, а також надання правових довідок, консультацій населенню, приватним особам, організаціям та установам. (Гладун, с. 402); **3)** (від лат. *advoco* – закликаю, запрошую) – об'єднання адвокатів – осіб, які професійно надають юридичну допомогу, здійснюють правовий захист. А. є одним із інститутів правоохоронної системи, обслуговує судову владу. У конституціях про А. згадується досить рідко. У більшості країн правовий статус А. визначається Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р., згідно з яким А. України є «добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу» (ст. 1) (Шляхтун, с. 13).

Адміністративна автономія (від. гр. *autonomia* – самоврядування) – один із трьох різновидів територіальної (політичної) автономії, який означає певний ступінь самостійності адміністративно-територіальних одиниць держави з питань їх життєдіяльності. Двома іншими різновидами територіальної автономії є національно-територіальна і національно-державна автономія. На відміну від автономії установ цей різновид автономії називається адміністративно-територіальною, або регіональною, автономією. Правовий статус суб'єктів А. а. вищий, ніж у звичайних адміністративно-територіальних одиниць, але нижчий,

ніж у суб'єктів національно-територіальної і національно-державної автономії. Див. *Адміністративно-територіальна автономія*, Національно-територіальна автономія, Національно-державна автономія (Шляхтун, с. 13).

Адміністративна вла́да – 1) сукупність повноважень органів виконавчої влади зі здійснення виконавчих і розпорядчих функцій; сукупність повноважень тільки тих органів виконавчої влади, які виконують правоохоронні функції держави. Це органи прокуратури, внутрішніх справ, служби національної безпеки, охорони державного кордону, податкової служби та ін. Див. *Правоохоронні органи* (Шляхтун, с. 13).

Адміністративна опі́ка – одна з форм контролю органів виконавчої влади за діяльністю органів місцевого самоврядування. А. о. здійснюється призначеним або уповноваженим урядом місцевим адміністратором (губернатором, комісаром, префектом, бургомістром та ін.), який перевіряє акти органів місцевого самоврядування на предмет їх законності, а іноді й за політичними підставами. А. о. передбачає, що рішення органів місцевого самоврядування не можуть набрати чинності, поки не отримають схвалення місцевого адміністратора. У схваленні може бути відмовлено з мотивів як незаконності, так і недоцільності рішення. А. о. є історично першою формою контролю органів виконавчої влади за діяльністю органів місцевого самоврядування і тепер трапляється досить рідко як пережиток бюрократичної централізації. На зміну А. о. прийшла більш демократична форма контролю – адміністративний нагляд. Див. *Адміністративний нагляд* (Шляхтун, с. 13).

Адміністративна опі́ка (нагляд) – в конституційному праві ряду зарубіжних країн одна з форм контролю центрального уряду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Здійснюється призначеною урядом особою (префектом, губернатором і т. д.), яка розглядає акти місцевих виборних органів з мотивів їх законності, а інколи і з політичних мотивів. Особі, яка здійснює адміністративний нагляд належить право анулювати акти місцевого самоврядування, накладати заборону на будь-які дії його органів або давати їм обов'язкові для виконання

приписи. В останній час в деяких демократичних державах пройшов перехід від адміністративної опіки до більш м'якої форми контролю – нагляду (Бисага, с. 4).

Адміністративна реформа – впорядкування, удосконалення та розвиток механізму держави, що являє собою пронизану єдиними, конституційно та законодавчо визначеними принципами, засновану на розподілі влади систему органів державної влади, що має необхідні матеріальні, фінансові та людські ресурси, підприємства, установи та організації, і за допомогою якої здійснюються завдання та функції держави (Наливайко, с. 14).

Адміністративна юстиція 1) особливий порядок вирішення адміністративно-правових спорів, при якому судові або інші державні органи розглядають скарги на дії органів державного управління і виносять рішення обов'язкові для цих органів (Бисага, с. 5); 2) порядок вирішення адміністративно-правових спорів, за якого судові або інші державні органи розглядають скарги фізичних і юридичних осіб на дії органів публічної влади та їх посадових осіб і виносять обов'язкові для них рішення. Органами влади можуть бути органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування (Шляхтун, с. 14).

Адміністративний апарат – те саме, що й правоохоронні органи. Див. *Правоохоронні органи* (Шляхтун, с. 14).

Адміністративний контроль – нагляд місцевих державних адміністрацій та відповідних органів виконавчої влади за законністю діяльності органів регіонального та місцевого самоврядування, який здійснюється в межах, визначених законом (Кравченко, с. 556; Наливайко, с. 14).

Адміністративний нагляд – одна з форм контролю органів виконавчої влади за діяльністю органів місцевого самоврядування. А. н. здійснюється призначеним або уповноваженим урядом місцевим адміністратором (губернатором, комісаром, префектом, бургомістром та ін.), який перевіряє акти органів місцевого самоврядування на предмет їх законності. На відміну від адміністративної опіки А. н. не торкається доцільності актів органів місцевого самоврядування, а обмежується тільки перевіркою їх законності. Адміністратору, який здійснює А.

н., може надаватися право скасовувати акти органів місцевого самоврядування, видані з порушенням закону (Шляхтун, с. 14-15).

Адміністративний суд 1) суд загальної юрисдикції, до компетенції якого Кодексом адміністративного судочинства віднесено розгляд і вирішення адміністративних справ (Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р) (Наливайко, с. 14); **2)** суд, що розглядає скарги фізичних і юридичних осіб на дії органів публічної влади та їх посадових осіб і ухвалює обов'язкові для них рішення. Органами влади можуть бути органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Система А. с. також будується по вертикалі і містить дві або три інстанції: А. с. нижчого рівня і вищий А. с. із можливою проміжною ланкою регіональних А. с. У розгляді адміністративно-правових спорів в А. с. беруть участь позивач – фізична чи юридична особа і відповідач – представник органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування. А. с. своїми рішеннями можуть скасовувати акти органів виконавчої влади, зобов'язувати посадових осіб вчиняти певні дії. Див. *Адміністративна юстиція* (Шляхтун, с. 15).

Адміністративний центр – населений пункт, що є центром суб'єкта федерації або адміністративно-територіальної одиниці. А. ц. держави в цілому або її суб'єкта, що має статус республіки, називається столицею (Шляхтун, с. 15).

Адміністративні вибори – назва виборів до органів місцевого самоврядування у багатьох країнах. Адміністративними вибори називаються тому, що місцеве самоврядування в таких країнах регулюється адміністративним правом. Іншим видом виборів є політичні вибори, шляхом яких формуються загальнодержавні органи влади (Шляхтун, с. 15-16).

Адміністративні спори – конфлікти між фізичними і юридичними особами, з одного боку, та органами публічної влади і їх посадовими особами – з іншого. А. с. вирішуються адміністративними судами. Див. *Адміністративний суд. Адміністративна юстиція* (Шляхтун, с. 16).

Адміністративно-територіальна (регіональна) автономія 1) один із способів децентралізації державної влади в унітарній державі. Статус суб'єктів

А.-т. а. вище, як у звичайних адміністративно-територіальних одиниць, але нижче, яку суб'єктів національно-територіальної, національно-державної автономії, або суб'єктів федерації. Суб'єкт А.-т. а. не має ознак державного утворення. А.-т. а. виражається в наявності у її суб'єктів системи самостійно сформованих органів виконавчої і законодавчої влади, а також повноважень видавати закони по установленому центром колу питань». Правовий статус суб'єктів А.-т. а. визначається спеціальним актом (статутом), який устанавлюється або затверджується загальнодержавним законом. Органи суб'єкта А.-т. а. здійснюють свою діяльність під наглядом центральних органів влади, які назначають для цього своїх представників (губернаторів, комісарів). Регіональні закони можуть бути відмінені центральними органами, якщо такі протирічать загальнодержавним інтересам. Прикладом А.-т. а. є статус областей в Іспанії (крім трьох національних) і в Італії (Бисага, с. 5); **2)** (від гр. *autonomia* – самоврядування) – певний ступінь самостійності адміністративно-територіальних одиниць держави з питань їх життєдіяльності. А.-т. а. є одним із способів децентралізації влади в унітарній державі. Правовий статус суб'єктів А.-т. а. вищий, ніж звичайних адміністративно-територіальних одиниць, але нижчий, ніж суб'єктів національно-територіальної, національно-державної автономії або суб'єктів федерації. Суб'єкти А.-т. а. не мають ознак державного утворення. А.-т. а. полягає у наявності в її суб'єктів системи самостійно формованих ними органів законодавчої і виконавчої влади, повноважень видавати нормативно-правові акти із визначеного центром кола питань, представництва в центральних органах держави, спеціальних форм захисту прав та інтересів, зокрема при затвердженні бюджету тощо (Шляхтун, с. 16).

Адміністративно-територіальна одиниця 1) область, район, місто, район у місті, селище, село (Гладун, с. 402); **2)** структурний елемент системи адміністративно-територіального устрою держави. А.-т. о. не мають політичної самостійності і слугують територіальною основою для побудови системи місцевих і регіональних органів державної влади та здійснення місцевого самоврядування. Конституція України до системи адміністративно-

територіального устрою України відносить Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села (Кравченко, с. 556); **3)** структурний елемент системи адміністративно-територіального устрою держави, що є частиною території держави, яка утворюється для організації управління соціально-економічними процесами, забезпечення життєдіяльності місцевого населення і його зв'язків з суспільством (Наливайко, с. 14); **4)** частина території держави, на якій створюються і діють органи державної влади та/або органи місцевого самоврядування. А.-т. о. може бути окремий населений пункт (село, селище, місто), частина населеного пункту (район у місті), кілька або багато населених пунктів із прилеглою до них місцевістю (грумада, комуна, район, повіт, область, губернія, провінція тощо). Невеликі поселення сільської місцевості (невеликі села, хутори, окремі групи будинків) зазвичай не є А.-т. о. і входять до складу громад або комун. А.-т. о. є структурним елементом адміністративно-територіального поділу держави. А.-т. о. України є Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села (Шляхтун, с. 16).

Адміністративно-територіальний поділ 1) поділ державної території на окремі частини (адміністративно-територіальні та політико-територіальні одиниці), відповідно до якого будується система місцевих органів державної влади та організоване місцеве самоврядування (Кравченко, с. 557); **2)** поділ державної території на окремі частини (адміністративно-територіальні та політико-територіальні одиниці), відповідно до якою будується система місцевих органів державної влади та організоване місцеве самоврядування (Наливайко, с. 14).

Адміністративно-територіальний устрій 1) зумовлений завданнями і функціями держави поділ її території на певні частини (адміністративно-територіальні одиниці) з метою організації управління на місцях (Гладун, с. 402); **2)** система взаємовідносин вищих і центральних органів державної влади з органами публічної влади адміністративно-територіальних одиниць держави. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села

(Кравченко, с. 557); **3**) 1) система взаємовідносин вищих та центральних органів державної влади з органами публічної влади адміністративно-територіальних одиниць держави; 2) це обумовлена географічними, історичними, економічними, етнічними, соціальними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будуються система державних органів і система місцевого самоврядування. (Наливайко, с. 14).

Адміністративно-територіальний устрій (поділ) – поділ території унітарної держави або території суб'єктів федеративної держави та адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого утворюється і функціонує система органів управління цими одиницями. В адміністративно-територіальних одиницях створюються органи державної влади та/або органи місцевого самоврядування. Як рівнозначний терміну «А.-т. у.» вживається термін «адміністративно-територіальний поділ». А.-т. у. держави визначається з урахуванням її природно-історичних, етнонаціональних соціально-економічних, географічних та інших особливостей. Адміністративно-територіальними одиницями є області, провінції, губернії, департаменти, райони, громади, комуни тощо. Органи управління ними можуть бути органами державної влади та/або органами місцевого самоврядування. А.-т. у. може бути дволанковим: області (губернії, провінції, округи), громади (комуни, муніципії), триланковим: області–райони–громади і чотири-ланковим: регіони–області–райони–громади. Більшість країн мають триланковий А.-т. у (Шляхтун, с. 16–17).

Адміністративно-територіальна система – єдність законодавчо визначених, закономірно розташованих і взаємозв'язаних між собою адміністративно-територіальних одиниць (Наливайко, с. 14).

Адміністрація **1**) інституція, яка здійснює функції управління у різних сферах суспільного життя (Наливайко, с. 14); **2**) (від лат. *administration* – управління) – 1) сукупність органів виконавчої влади; 2) у США та деяких інших президентських республіках уряд (кабінет) при главі держави, до складу якого входять міністри та інші державні службовці; **3**) в Україні: органи виконавчої

влади на рівні області, району, міста, району в місті; 4) керівний персонал підприємств, установ, організацій. До складу А. підприємства (установи, організації) входять її керівник, його заступники, а також керівники структурних підрозділів та їх заступники (Шляхтун, с. 17).

Адміністрація президента – державний орган який складається з кваліфікованих чиновників і допомагає виконувати президентові його службові повноваження. (Гладун, с. 402)

Адміністрація Президента України 1) це його робочий апарат, який надає йому консультативну допомогу, проробляє варіанти рішень глави держави, прогнозує можливі політичні, міжнародні, соціально-економічні наслідки їх прийняття. До її складу входить ряд служб (юридична, інформаційно-аналітична, з міжнародних питань, з питань територій, матеріально-технічного і фінансового забезпечення, служба протоколу та інші), відділів (у питаннях громадянства, у питаннях помилування, листів і прийому громадян тощо), група помічників та референтів (Бисага, с. 6); **2)** (від лат. *administratio* – керування, управління) – постійно діючий орган, що утворюється Президентом України відповідно до Конституції України для забезпечення здійснення ним своїх повноважень як глави держави (Кравченко, с. 557).

Адміністрування – 1) у широкому значенні адміністрування – це не тільки професійна діяльність чиновників, але і вся система адміністративних інститутів з достатньо суворою ієрархією, за допомогою якої відповідальність за виконання державних рішень реалізується зверху вниз; 2) у вузькому значенні поняття адміністрування означає професійну діяльність державних чиновників, спрямовану на виконання рішень керівництва (Наливайко, с. 14–15).

Академічні свободи – права і свободи людини, що реалізуються у сфері освіти. Основними А. с. є свобода навчання і свобода викладання. Свобода навчання – це право людини здобувати бажану освіту будь-яким способом: у державних, муніципальних, церковних школах, самотійно, екстерном тощо, відповідно до своїх нахилів і потреб. Свобода викладання – це право педагогічного працівника викладати навчальний предмет на власний розсуд, вільно

вибирати методи та засоби навчання. А. с. реалізуються в межах державних стандартів освіти, що визначають обсяг і рівень необхідних знань (Шляхтун, с. 17).

Аклямація 1) (лат. *acclamatio*, від *acclamo* – виголошую) – спосіб ухвалення рішення представницьким органом без підрахунку голосів, на основі реакції депутатів, що виявляється у вигуках, репліках тощо (Кравченко, с. 557); **2)** (лат. *acclamatio*, від лат. *acclamo* – виголошую) – спосіб прийняття рішення представницьким органом без підрахунку голосів, на основі реакції депутатів, що виявляється у вигуках, репліках тощо (Наливайко, с. 15); **3)** (лат. *Acclamo* – виголошую) – це спосіб ухвалення рішення представницьким органом влади без підрахунку голосів – на основі реакції депутатів, що виявляється у відповідних вигуках чи репліках. (Теліпко, с. 517); **4)** (лат. *acclamatio*, від. *acclamo* – виголошую) – прийняття парламентом або іншим представницьким органом рішення без голосування, на основі реакції депутатів, що виявляється у вигуках, різних репліках тощо. Застосовується зазвичай у разі, коли симпатії явної більшості неважко передбачити. Висновок про рішення робить голова представницького органу. А. практикується, зокрема, у парламентах Великої Британії і США (Шляхтун, с. 18);

Акредитація (акредитування) (фр. *accréditatio*, від лат. *accredo* – довіряю) – 1) призначення і вступ на посаду дипломатичного представника або постійного представника держави при міжнародній організації; 2) отримання засобом масової інформації дозволу на представництво при органах влади, установах, організаціях, органах громадських об'єднань; 3) надання освітній установі права на видачу своїм випускникам документа державного зразка про відповідний рівень освіти (Шляхтун, с. 18).

Акт 1) у праві – рішення державного органу, втілене у форму закону, указу, постанови тощо. (Гладун, с. 402); **2)** (лат. *actus* – дія, *actum* – документ) – 1) правовий документ; 2) дія офіційного органу або посадової особи (Шляхтун, с. 18).

Акт (правовий) 1) (лат. actus від ago – приводжу в рух) – офіційний письмовий документ органу публічної влади, в якому вміщується правова норма (нормативно-правовий А.) або владний припис, винесений в результаті вирішення конкретної юридичної справи (правозастосовний акт). (Кравченко, с. 557); **2)** (лат. actus, від ago – приводжу в рух) – офіційний письмовий документ органу публічної влади, в якому вміщується правова норма (нормативно-правовий А.) або владний припис, винесений в результаті вирішення конкретної юридичної справи (правозастосовний акт) (Наливайко, с. 15).

Акт законодавчий – правовий документ, який приймається органом законодавчої влади чи шляхом референдуму (Наливайко, с. 15).

Акт правозастосування – це індивідуальний правовий акт спеціально уповноважених суб'єктів, виданий на основі юридичних фактів та норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб по конкретній юридичній справі (Наливайко, с. 15).

Акти Верховної Ради – форми реалізації її повноважень, результат волевиявлення парламенту України як органу державної влади (Наливайко, с. 15).

Акти органів виконавчої влади – юридична форма рішень органів виконавчої влади, які видаються на підставі й на виконання Конституції та інших законів України і через які реалізуються функції та компетенція цих органів (Наливайко, с. 15).

Акти органів державної влади – юридична форма здійснення повноважень органів державної влади. Форма А. о. д. в. (закон, постанова, інструкція, указ, наказ та ін.), порядок їх видання і набуття чинності залежать від належності органу, що видає акт, до тієї чи іншої функції влади та від його компетенції і встановлюються законом або іншим нормативним актом (Наливайко, с. 15-16).

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування – нормативні та інші документи, що приймаються відповідними органами і посадовими особами у порядку, передбаченому коном «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. (Наливайко, с. 16).

Акти прокурорські – передбачені законом форми фіксації прийнятих прокурором рішень чи здійснюваних ним дій у процесі виконання кладених на нього функцій (Наливайко, с. 16).

Активне виборче право 1) право громадян брати участь як виборці в національних, регіональних і місцевих виборах та референдумах. Згідно зі ст. 70 Конституції України активне виборче право мають громадяни України, які досягли 18-річного віку на день проведення виборів, референдумів. (Кравченко, с. 557-558); **2)** це право громадянина обирати своїх представників до органів публічної влади (Теліпко, с. 517); **3)** право обирати до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на виборні посади, брати участь у референдумах. У демократичних державах належить усім повнолітнім громадянам незалежно від національної і расової належності, статі, роду занять, майнового стану, освіти тощо. У деяких країнах А. в. п. обмежується за статевою, професійною, майновою та іншими ознаками (див. *Виборчі цензи*). А. в. п. є одним із двох різновидів виборчого права поряд із пасивним виборчим правом – правом обиратися (див. *Пасивне виборче право*). Виборче право є найважливішим політичним правом громадянина (Шляхтун, с. 18).

Активне виборче право (право голосу) – право приймати участь у якості виборця на президентських виборах, виборах у Верховну Раду і в органи місцевого самоврядування. Згідно зі ст. 69 Конституції України право вибирати мають громадяни України, які на день виборів або референдуму досягли 18 років. Громадяни, визнані в судовому порядку недієздатними, не мають права голосу (Бисага, с. 6).

Акція – цінний папір, що свідчить про участь йот власника у капіталі акціонерного товариства і дає право на отримання прибутку у вигляді дивіденду (Гладун, с. 402).

Альтернативна (фр. *alternat* – чергування; від лат. *alternus* – змінний, інший) **(невійськова) служба 1)** це державна служба поза Збройними силами та іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством, на яку

направляються громадяни, проходження військової служби якими є неможливим, оскільки суперечить їхнім релігійним переконанням, а самі вони належать у зв'язку з цим до релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (Теліпко с. 517–518); 2) служба, яку громадянин зобов'язаний проходити замість строкової військової служби у разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить його релігійним переконанням. На А. (н.) с. направляються громадяни, які належать до діючих згідно із законодавством країни релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, і виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням цих громадян. Можливість А. (н.) с. поширюється тільки на мирний час (Шляхтун, с. 19).

Альтернативне голосування – спосіб голосування, який застосовується за мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості з метою подолання її нерезультативності, уникнення другого туру голосування. За А. г. виборець у бюлетені цифрами зазначає свої переваги навпроти прізвища кожного з кандидатів. Якщо при підрахунку голосів за першою перевагою жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів, бюлетені кандидата з найменшою кількістю перших переваг розподіляються між рештою кандидатів відповідно до зазначеної в цих бюлетенях другої переваги. Так триває доти, поки один із кандидатів не набере при підрахунку абсолютної більшості голосів. Цей спосіб голосування і підрахунку голосів є досить громіздким. Однак і він може виявитися нерезультативним, якщо суспільство розколоте настільки, що значна більшість виборців других і наступних переваг взагалі не ставить. А. г. застосовується, зокрема, в Австралії на виборах до нижньої палати парламенту (Палати Представників), а також на парламентських виборах у штатах країни (Шляхтун, с. 19).

Альтернативний законопроект – законопроект який містить положення, що регулюють однакове, у порівнянні з вже поданим законопроектом, коло питань (Лисенков, с. 154).

Альтернативний референдум – референдум, що проводиться для вирішення питань, які згідно з Конституцією, можуть вирішуватись і у інший спосіб (рішеннями парламенту або президента) (Лисенков, с. 154).

Альтернативні вибори – обрання посадової особи до якого-небудь органу з двох або більшої кількості кандидатів на виборну посаду, які конкурують між собою. За відсутності альтернативної кандидатури вибори іноді взагалі не можуть відбутися (Шляхтун, с. 19-20).

Альтернативні законопроекти – це законопроекти, які містять положення, що регулюють однакове коло питань та повторюють за своєю суттю положення щодо регулювання одних і тих же суспільних відносин (Теліпка, с. 518).

Амністія 1) акт найвищого органу державної влади, що передбачає повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків (визнання несудимими); пом'якшення покарання щодо тих чи інших груп засуджених; закриття кримінальної справи на будь-якій стадії кримінального процесу. (Гладун, с. 402); **2)** (грец. *amnestia* – забуття, прощення) – повне або часткове звільнення від відбування покарання або пом'якшення покарання певних категорій осіб, засуджених за вчинені злочини, припинення порушеного кримінального переслідування, а також зняття судимості з осіб, які відбули покарання або звільнені від нього (Наливайко, с. 16); **3)** (від гр. *amnēstia* – забуття, прощення) – повне або часткове звільнення від відбування покарання або пом'якшення покарання певних категорій осіб, засуджених за вчинені злочини, припинення порушеного кримінального переслідування, а також зняття судимості з осіб, які відбули покарання або звільнені від нього. А. оголошується актом, що видається вищим органом державної влади. В одних країнах повноваження оголошувати А. належить до компетенції парламенту, в інших – глави держави. У деяких країнах парламент і глава держави при оголошенні А. повинні діяти спільно (на Філіппінах, наприклад, президент може оголосити А. тільки за згодою більшості всіх членів конгресу). В Італії парламент передає президентові право А. законом про делегування. Таке делегування має не тривалий, а одноразовий характер. Рідкісними є випадки віднесення повноваження оголошувати А. до компетенції

уряду (Словаччина). Як правило, акт про А. видається у зв'язку зі святкуванням певної знаменної дати в житті держави і поширюється на індивідуально невизначене коло осіб. Ознаки, за якими застосовується або не застосовується А., визначаються самим актом про А. А. не ставить під сумнів винуватість засуджених осіб і не є реабілітативною підставою звільнення від кримінального покарання або його пом'якшення. Згідно з Конституцією України А. оголошується законом України (ч. 3 ст. 92) (Шляхтун, с. 20).

Аморалізм – заперечення моральних норм (Гладун, с. 402).

Аналіз політичний (англ. polity analysis, від грец. – розкладення, ділення) – систематична оцінка технічної, економічної, соціальної тощо здійснимості й політичної життєздатності альтернативних політик (планів, грам), стратегії їх здійснення та наслідків обраної політики (Наливайко, с. 16).

Аналогія закону (грец. analogia – відповідність, подібність) – застосування до певних суспільних відносин, які не врегульовані відповідною нормою права в конкретному нормативно-правовому акті, але потребують і можуть бути нею врегульовані, норм права, що містяться в статтях інших нормативно-правових актів цієї галузі законодавства (внутрішньогалузева А. з.) або інших галузей (міжгалузева А. з.), якими регулюються подібні відносини. А. з. є засобом вирішення конкретних справ за наявності прогалини в законі, проте вона не може застосовуватись, коли йдеться про притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності (Наливайко, с. 16).

Аналогія права 1) застосування щодо суспільних відносин, не регламентованих у правовому порядку безпосередньо, загальних принципів національної чи міжнародної систем права, які визначаються «ratio legis». В Україні А. п. має допоміжний характер і обмежену сферу застосування, яка звужується у процесі розвитку і вдосконалення законодавства. Нормативним дозволом для застосування у певних випадках А. п. є проголошений Конституцією України принцип верховенства права (Наливайко, с. 17); 2) застосування принципів і норм правового регулювання певного виду суспільних відносин до подібних суспільних відносин, не врегульованих правом.

А. п. застосовується тоді, коли конфлікт має бути розв'язаний у судовому порядку, але в законодавстві немає спеціальної норми щодо суцільних відносин, що проявляються в даному конкретному випадку. А. п. застосовується в різних галузях права, у тому числі в конституційному, але не допускається при вирішенні питання про кримінальну або адміністративну відповідальність (Шляхтун, с. 21).

Анархізм (гр. anarchia – безвладдя, від а – заперечна частка і arche – влада) – ідейно-політична течія, яка проголошує своєю метою знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян. У зародковій формі ідеї А. містилися ще в працях деяких античних і середньовічних мислителів. Як політична течія А. склався в 40–70-х роках ХІХ ст. в Західній Європі. Залежно від відмінностей у підходах прихильників А. до питання про шляхи досягнення проголошених цілей у ньому розрізняють три основні напрями: анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм і анархо-синдикалізм. Засновниками і найвідомішими теоретиками А. були М. Штірпер, П.-Ж. Прудон, М. О. Бакунін, П. О. Кропоткін. Ідеї А. набули найбільшого поширення в останню третину ХІХ – на початку ХХ ст. головним чином у Франції, Італії, Іспанії і Росії (Шляхтун, с. 21).

Анархія 1) (грец. anarchia – безвладдя) – безвладдя, відсутність дисципліни, порядку, непокора окремих осіб або груп керівництву. (Наливайко, с. 17); **2)** (гр. anarchia – безвладдя, від а – заперечна частка і arche – влада) – безвладдя, відсутність дисципліни, порядку, непокора окремих осіб або груп керівництву. Див. *Анархізм* (Шляхтун, с. 21).

Англосаксонське (англо-американське) право – система англійського права, яка діє в Англії, США, Австралії, Ірландії, Канаді та багатьох інших колишніх англійських колоніях. Для А. п. характерним є поділ права на статутне право, джерелом якого є парламентські акти, і загальне право, що склалося на базі місцевих звичаїв і узагальнення практики судів, рішення яких – судові прецеденти – визнаються одним з основних джерел права. Ознаками А. п. є: історична прихильність загальному праву, визнання правотворчої ролі суду і судового

прецеденту як джерела права; напрацювання процесуальних форм судового переслідування не шляхом законодавчого встановлення, а передусім судовою практикою; тільки апеляційна форма оскарження судових рішень; гранична змагальність у судовому розгляді справи, за якої суд значною мірою є пасивним і стежить головним чином за дотриманням сторонами процесуальних норм; допущення в кримінальному процесі угод про визнання вини; відносно ширше (порівняно з іншими правовими системами) використання інститутів присяжних засідателів і мирових суддів; відносно ширша практика обрання суддів. А. п. є однією з основних моделей правових систем поряд із романогерманським (континентальним) і мусульманським правом. Див. *Правова система, Континентальне право, Мусульманське право.* (Шляхтун, с. 21).

Анексія (лат. annexio – приєднання) – протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території іншої держави. В минулому мала значне поширення в міжнародній практиці як вияв експансіоністичної політики з боку агресивних держав (Наливайко, с. 17)

Анкётне пра́во – право парламенту проводити розслідування з тих чи тих питань у межах його законодавчо визначеної компетенції. Див. *Парламентське розслідування.* (Шляхтун, с. 22).

Анкла́в – (фр. enclave, від лат. inclavo – зачиняю на ключ; лат. clavis – ключ) – територія або частина території держави, звідусіль оточена сухопутною територією іншої держави або кількох держав. Якщо така територія має морський берег, то вона вважається напіванклавом. А. становить невід’ємну частину території тієї держави, якій належить. (Шляхтун, с. 22); **2**) (франц. enclave та лат. inclavo – замикаю) – у міжнародному праві державні утворення – частина території держави, оточена територією іншої держави (держав). Такі адміністративно-територіальні утворення існують в межах окремої держави: територія однієї адміністративно-територіальної одиниці знаходиться на території іншої, хоча кожна із них має свої органи місцевого самоврядування (Наливайко, с. 17).

Антиконституційність 1) суперечність нормативно-правового акта або укладеного державного міжнародного договору конституції держави. (Наливайко, с. 17); 2) (від лат. *constitutio* – установлення, устрій, будова) – суперечність нормативно-правового акта або укладеного державою міжнародного договору конституції держави. Як рівнозначні терміну «А.» вживаються терміни «неконституційність», «невідповідність конституції». Якщо перевіряється відповідність конституції акта, предмет регулювання якого закріплено в конституції, то при цьому мова йде про відповідність (чи невідповідність). Якщо перевіряється акт, про предмет якого в конституції не йдеться (таких актів більшість), то мова йде про несуперечність (чи суперечність). Найчастіше при визначенні співвідношення акта з конституцією вживається термін «несуперечність», рідше прямо наголошується на відповідності акта конституції. Відповідність акта або договору конституції встановлюється органом конституційного контролю. Див. *Конституційний контроль* (Шляхтун, с. 22).

Антимонопольний комітет України – це державний орган із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності (Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 р). (Наливайко, с. 17).

Антиреклама (політична) – це інформація про того чи іншого кандидата на виборні посади, метою якої є створення його негативного політичного іміджу (Наливайко, с. 17).

Апарат – (від лат. *apparatus* – устаткування) – 1) сукупність установ і організацій, які забезпечують функціонування органів суспільно-політичного управління (державний А., партійний А.); 2) сукупність працівників якої-небудь установи чи організації, її штат (Шляхтун, с. 22).

Апарат Верховної Ради України – внутрішній допоміжний орган Верховної Ради України, який складається з. посадових, службових осіб та технічного персоналу і здійснює функції організаційного, правового, інформаційного, соціально-побутового, аналітичного, матеріально-технічного та іншого

забезпечення діяльності парламенту, його структурних підрозділів і народних депутатів (Наливайко, с. 17).

Апарат держави – це система всіх наділеними владними повноваженнями органів держави, за допомогою яких здійснюється державна влада і управління справами суспільства, створена для вирішення завдань, що постають перед державою, і здійснення її функцій (Наливайко, с. 18).

Апарат місцевої державної адміністрації – державний орган, що створюється для правового, організаційного, матеріально-технічного та іншого забезпечення діяльності місцевої державної адміністрації, підготовки аналітичних, інформаційних та інших матеріалів, систематичної перевірки виконання актів законодавства та розпоряджень місцевої державної адміністрації, подання методичної та іншої практичної допомоги місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування. Його очолює керівник, що призначається на посаду головою місцевої державної адміністрації (Наливайко, с. 18).

Апарат парламенту 1) організація державних службовців, які надають допомогу в роботі парламенту в цілому, його палатам, комітетам (комісіям) і парламентаріям. Охоплює дві структурні категорії: допоміжні служби колегіальних органів – парламенту в цілому, палат, комітетів; особистий персонал парламентаріїв (помічники, референти, секретарі) (Наливайко, с. 18); 2) організація державних службовців, які надають наукову, організаційну й технічну допомогу в роботі парламенту в цілому, його палатам, комітетам (комісіям) і парламентаріям. Охоплює дві структурні категорії: допоміжні служби колегіальних органів – парламенту в цілому, палат, комітетів (комісій); особистий персонал парламентаріїв (помічники, референти, секретарі). З допоміжного персоналу формуються установи парламентів – дослідницькі служби, бібліотеки, архіви тощо. У багатьох парламентах є своя поліцейська служба, підпорядкована голові палати. Помічники парламентаріїв поділяються на законодавчих та адміністративних. Законодавчі помічники аналізують і розробляють законопроекти, складають промови й готують документи, що обґрунтовують

позицію парламентаря з конкретного питання. Адміністративні помічники забезпечують зв'язки парламентаря з його колегами, виборцями, групами інтересів; профспілками, організаціями підприємців, молодіжними об'єднаннями та ін. Можуть бути також помічники, які спеціалізуються на зв'язках із засобами масової інформації. Вони складають прес-релізи, організують інтерв'ю, прес-конференції, брифінги парламентаріїв. При парламенті (палаті) працює спеціальна служба зв'язку із засобами масової інформації, передусім голів палат, керівників комітетів (комісій), лідерів фракцій. В одних країнах встановлено фіксовану кількість помічників, яких може найняти парламентарій, в інших парламентарію надається певна грошова сума, в межах якої він може наймати собі необхідний персонал. У деяких країнах (наприклад, в Австрії, Аргентині, Італії) особистих помічників парламентарію наймає фракція, до якої він входить. А. п. часто є досить численний (Шляхтун, с. 22-23).

Апарат управління – 1) система органів державного управління, сукупність установ та організацій, які забезпечують управління в будь-якій сфері або галузі діяльності; 2) сукупність працівників (керівників, спеціалістів, нічних виконавців) будь-якої установи або організації, що виконують роботу в галузі управління (Наливайко, с. 18).

Апартеїд (афр. apartheid – розділення, роздільне проживання) – система расової дискримінації та приниження (сегрегації) за ознаками расової належності, що є формою державної політики. Практичне втілення расистської ідеї «роздільного розвитку рас» на Півдні Африки припадає на 20-ті роки ХХ ст. Практика А. засуджена світовим співтовариством у багатьох рішеннях Генеральної Асамблеї ООН, Організації Африканської Єдності. Міжнародна Конвенція 1973 р. про припинення злочину А. і покарання за нього визначає А. як злочин проти людства, загрозу для міжнародного миру і безпеки, дає перелік дій, що кваліфікуються як злочин А., встановлює міжнародну відповідальність за вчинення А. тощо. За цією Конвенцією покаранню підлягають особи не тільки за самі акти А., а й за підбурювання до здійснення А., заохочення та самий замисел на скоєння актів А. (Наливайко, с. 18).

Апартеїд (апартхейд) (від афр. apartheid – роздільне проживання, розділення) – державна політика жорсткої расової сегрегації і дискримінації, спрямована на відокремлення та істотне обмеження особистих, політичних і соціально-економічних прав представників якої-небудь етнічної групи населення. Політика А. здійснювалася урядом Південно-Африканської Республіки щодо її корінного населення до початку 90-х років ХХ ст. Сучасне міжнародне право вважає А. злочином проти людства (Шляхтун, с. 23).

Апатрид 1) особи без громадянства. Як правило, це особи, які втратили громадянство однієї держави і не змогли набути громадянства іншої держави. Серед апатридів можуть бути біженці, політичні емігранти. (Гладун, с. 402); **2)** людина, яка не може донести свою належність до громадянства будь-якої держави (Наливайко, с. 19); **3)** (гр. *ἀπατρίζ* – той, хто не має вітчизни) – це особа без громадянства, тобто особа, яку жодна держава не вважає своїм громадянином (підданим). (Теліпка, с. 518); **4)** (гр. *apatris* – той, хто не має батьківщини, від *a* – заперечна частка і *patris* – батьківщина) – особа, яка не має громадянства (підданства) жодної держави. Інша назва такої особи – «аполід». Див. *Аполід, Особа без громадянства* (Шляхтун, с. 23).

Апатризм 1) [від грец. *ἀπατρίζ* (*απάτριος*) – той, хто не має вітчизни] – стан людини, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином (Кравченко, с. 558); **2)** (грец. *apatris* – той, хто не має вітчизни) – стан людини, яку жодна держава відповідно до своєю законодавства не вважає своїм громадянином (Наливайко, с. 19).

Апеляційний загальний суд – це апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України, а також Апеляційний суд України (Закон України «Про судоустрій України» від 07 лютого 2002 р). (Наливайко, с. 19).

Апеляційний спеціалізований суд – це апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах

відповідно до указу Президента України (Закон України «Про судоустрій України» від 07 лютого 2002 р.). (Наливайко, с. 19).

Апеляційний суд – (від лат. *apellatio* – звернення, скарга) – судовий орган, призначений для розгляду скарг на ухвалені судами першої інстанції вирок, які не набрали законної сили, а також на рішення судів першої інстанції та суддів місцевих судів. Вирок чи рішення суду першої інстанції А. с. перевіряє в межах скарги (апеляції). Він розглядає судову справу по суті із дослідженням наведених раніше та нових наданих доказів. Своєю ухвалою А. с. залежно від результатів розгляду апеляції на відповідне судове рішення може: відхилити апеляцію і залишити вирок чи рішення суду першої інстанції без змін; скасувати вирок чи рішення суду першої інстанції і ухвалити нові вирок чи рішення; скасувати вирок чи рішення суду першої інстанції; скасувати вирок чи рішення суду першої інстанції і закрити провадження у справі; повністю або частково скасувати вирок чи рішення і направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції. А. с. відрізняється від касаційного суду, який перевіряє тільки формальне дотримання закону судом нижчої інстанції при розгляді справи, не вдаючись до нового її розгляду, і за наявності порушень повертає справу на повторний розгляд (див. *Касаційний суд*) А. с. є одним із найважливіших інститутів захисту прав і свобод особи. А. с. діють у багатьох зарубіжних країнах, передусім з англосаксонською моделлю правових систем (Велика Британія, Канада, США та ін.). В СРСР А. с. не було, оскарження судових вироків і рішень здійснювалося тільки в касаційному порядку. Конституція України закріпила забезпечення апеляційного оскарження рішення суду як одну з основних засад судочинства (п. 8 ч. 3 ст. 129). Згідно з Конституцією України (ч. 4 ст. 125) та Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. (ст. 25–31) у системі судів загальної юрисдикції діють загальні та спеціалізовані А. с. (Шляхтун, с. 23–24).

Апеляційні господарські суди – система господарських судів України, які утворюються Президентом України за поданням Голови Вищого господарського суду України з обов'язковим визначенням території, на яку розповсюджуються їх повноваження, та їх місцезнаходження. А. г. с. переглядають в апеляційному

порядку рішення та ухвали місцевих господарських судів, що включені до території, на яку розповсюджуються їх повноваження; переглядають за нововиявленими обставинами прийняті ним рішення, вивчають та узагальнюють практику тощо. Діють у складі голови, заступників голови та суддів та вирішують справи колегіально. Можуть утворювати судові палати з розгляду окремих категорій господарських справ. В апеляційних господарських судах для вирішення організаційних питань діяльності утворюється президія відповідного апеляційного господарського суду (Наливайко, с. 19).

Апеляційні суди – судові інстанції, що переглядають за апеляціями учасників процесу рішення нижчих судів, які ще не набули законної сили. (Наливайко, с. 19).

Апеляція 1) (лат. *appellatio* – звернення) – 1) одна з форм оскарження судових рішень у цивільному, адміністративному, кримінальному процесі до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу по суті; 2) звернення до певного авторитету, громадської думки чи посилення на них, пошук вирішальної думки, поглядів з приводу того чи того рішення. У політичній діяльності А. означає звернення до політичної свідомості, посилення на відомих політичних лідерів, політичні теорії, суспільну думку або оскарження певних рішень та програм шляхом звернення до політичних інституцій (Наливайко, с. 19); **2)** (від лат. *appellatio* – звернення, скарга) – 1) форма оскарження офіційно прийнятого рішення, що подається апелянтом до апеляційного органу або вищої посадової особи; 2) форма оскарження судового рішення, за якої справа розглядається по суті судом другої інстанції за скаргами сторін і в межах викладених у скаргах доказів. Термін «А.» означає як звернення до апеляційного суду зі скаргою на судові рішення, так і документ (апеляційна скарга, апеляційне подання), в якому викладено зміст скарги. А. є однією з двох основних форм оскарження судових рішень поряд із касацією (див. *Касація*). Є два різновиди А.: звернення до апеляційного суду з метою перегляду рішення суду нижчої інстанції, який розглянув справу; скарга до суду вищої інстанції, в якій мотивовано викладається клопотання про виправлення або скасування

помилкового чи несправедливого рішення суду нижчої інстанції. А. застосовується при оскарженні рішень як у кримінальних, так і в цивільних справах. Залежно від особливостей судової системи країни розгляд А. може здійснюватися загальними або спеціальними апеляційними судами. (Шляхтун, с. 24).

Аполід (гр. *apolis* – той, хто не має батьківщини, від *a* – заперечна частка і *polis* – місто-держава) – особа, яка не має громадянства (підданства) жодної держави. Інша назва такої особи – «апатрид». Див. *Апатрид, Особа без громадянства* (Шляхтун, с. 24).

Арешт засобу масової інформації – заборона, накладена державним органом на випуск і поширення засобом масової інформації його продукції. Можливість і підстави А. з. м. і. встановлюються законом, іноді – конституцією (Греція, Іспанія, Італія та ін.). А. з. м. і. застосовується як санкція за порушення, пов'язані зі свободою слова (пропаганда насильства, національної расової чи релігійної ворожнечі; розголошення державної або військової таємниці; поширення матеріалів, що завдають шкоди суспільній моралі тощо). У демократичних державах А. з. м. і. здійснюється тільки рішенням суду (на нові судового наказу, тобто спеціальної ухвали судді), в деяких країнах, що розвиваються, це можуть робити також органи виконавчої влади. За колегіальним рішенням суду можливі конфіскація і знищення забороненої продукції (тиражу періодичного видання, аудіо- чи відеоматеріалів та ін.). У разі невідкладності і неможливості своєчасного втручання судової влади заборона на поширення продукції засобу масової інформації може накладатися посадовою особою (прокуратури, поліції), яка зобов'язана негайно і не пізніше встановленого часу (як правило, 24 годин) довести заборону до відома суду. Якщо суд не затвердить заборону (конфіскацію), вона втрачає силу (Шляхтун, с. 24–25).

Арешт особи (лат. *arrestum* – судова постанова) – акт, яким обмежується свобода особи. Застосовують його уповноважені на те органи держави в боротьбі з правопорушеннями. Конституція України (ст. 29), регламентуючи право людини на свободу та особисту недоторканність, вказує, що ніхто не може бути

заарештований інакше, як за мотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Кожному заарештованому повинно бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто, користуватися правовою допомогою захисника (Наливайко, с. 20).

Армія 1) (франц. *armee*, лат. *armo* – озброюю) – атрибут держави, що є сукупністю збройних сил держави, складовими якого є сухопутні, морські і повітряні війська (Наливайко, с. 20); **2)** (фр. *armee* – військо; від лат. *armare* – озброювати) – це сукупність збройних сил певної держави (Теліпко, с. 518); **3)** (фр. *armee*, від лат. *armo* – озброюю) – сукупність збройних сил держави. Складовими А. є сухопутні, морські і повітряні війська. А. є атрибутом держави. Її не мають тільки дуже малі держави (Монако, Сан-Маріно та ін.). А. згадується практично в будь-якій конституції. В демократичних державах визнається принцип деполітизації армії. У конституціях регламентуються окремі аспекти організації і функціонування А. До таких аспектів можуть, зокрема, належати: визначення цілей і завдань А. (захист суверенітету й територіальної цілісності держави, її конституційного ладу) та випадків використання збройних сил усередині країни й за кордоном; встановлення обов'язку громадян захищати батьківщину, відбувати військову службу; закріплення тільки за федерацією права створення А.; покладення на главу держави функції верховного головнокомандувача збройних сил, закріплення за ним права призначення на посади та звільнення з посад осіб вищого командного складу А., присвоєння військових звань, головування у вищих радах і комітетах національної оборони; закріплення інституту військової юстиції та ін. Конституція Японії забороняє створення А. як сукупності збройних сил держави. У сучасних державах комплектування А. може здійснюватися на основі військового обов'язку, добровільної професійної служби і поєднання військового обов'язку та добровільності (Шляхтун, с. 25)

Асиметрична федерація – різновид федеративної форми державного устрою, за якого суб'єкти федерації мають неоднаковий (нерівний)

конституційно-правовий статус. А. ф. є Бразилія, Індія, Канада, Росія та інші держави. В Росії, наприклад, крім республік у складі Російської Федерації до суб'єктів федерації за конституцією 1993 р. також належать: краї, області, міста федерального значення Москва і Санкт-Петербург, автономні округи. Протилежним А. ф. різновидом федеративної форми державного устрою є симетрична федерація. Див. *Симетрична федерація*. (Шляхтун, с. 26).

Асиметричний територіальний устрій – територіальний устрій держави, за якого політико-територіальні одиниці, що її складають, мають неоднаковий (нерівний) конституційно-правовий статус. А. т. у. можуть мати як федеративні, так і унітарні держави. У федераціях А. т. у. виявляється в тому, що їх суб'єкти мають неоднаковий конституційно-правовий статус. В унітарних державах неоднаковий конституційно-правовий статус можуть мати міста і регіони. Так, столиці унітарних держав зазвичай мають дещо або й істотно інший статус порівняно з іншими територіальними одиницями вищого рівня. А. т. у. нерідко зумовлений наявністю у державі компактно розселених національних меншин, яким надано національно-територіальну автономію (Шляхтун, с. 26).

Асиміляція 1) (лат. *assimilatio* – уподібнення) – злиття одного народу (етносу) з іншим, як правило, чисельнішим, шляхом засвоєння культури останнього (Наливайко, с. 20); **2)** (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – злиття одного народу (етносу) з іншим, як правило, чисельнішим, шляхом засвоєння культури останнього. А. є засобом досягнення етнічної однорідності. Вона може мати добровільний або насильницький характер. Добровільна А. відбувається природно шляхом розсіювання представників одного народу в середовищі іншого. Насильницька А. відбувається, як правило, у процесі асиміляторської державної політики, спрямованої не тільки на розпорошення етносу, а й на знищення його національних особливостей. Така політика передбачає явний чи прихований примус того чи того народу до відмови від своєї національної культури, мови, звичаїв, традицій, економічної та політичної спільності з метою його підпорядкування панівній нації. (Шляхтун, с. 26–27).

Асоціація 1) (лат. *associatio* – з'єднання, зв'язок) – добровільне договірне об'єднання (союз, спілка) організацій, підприємств, інших юридичних чи фізичних осіб для спільної політичної, господарської, наукової, культурної та іншої діяльності. Асоціації місцевого самоврядування сприяють його розвитку. Це, зокрема, Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих та регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Ліга історичних міст України та ін. Для підтримки місцевого самоврядування на державному рівні створюються різні установи (Фонд сприяння місцевому самоврядуванню в Україні), в апараті виконавчої та законодавчої влади діють різноманітні структури (Наливайко, с. 20); **2)** (лат. *association* – сполучення, з'єднання) – добровільне об'єднання осіб або організацій для досягнення спільної мети. У конституційному праві під А. зазвичай розуміють політичні партії і громадські організації. Це знаходить свій вияв, зокрема, в конституційному укріпленні свободи А. як права громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації. Див. *Свобода об'єднань* (Шляхтун, с. 27).

Асоціація місцевих органів влади – об'єднання представників місцевої влади, які діють як консультанти на національному та регіональному рівнях (Наливайко, с. 21).

Асоційована держава (вільно приєднана держава) – держава, яка добровільно передала іншій державі частину свого суверенітету. Найчастіше такою частиною є повноваження із забезпечення оборони, здійснення зовнішньополітичних зв'язків, організації грошового обігу (Шляхтун, с. 27).

Атестація – (від лат. *attestatio* – посвідчення) – 1) визначення професійного рівня працівника, рівня знань учнів чи студентів. А. працівника проводиться на предмет встановлення його відповідності займаній посаді, можливості підвищення (чи пониження) по службі, присвоєння кваліфікаційного розряду або звання, що свідчить про його високу кваліфікацію; 2) відгук, характеристика (Шляхтун, с. 27).

Атестація державних службовців – перевірка та оцінка ділової кваліфікації державних службовців на предмет відповідності права посідати певну посаду (Наливайко, с. 21).

Атомізована партійна систéма – тип партійної системи, що характеризується наявністю в країні багатьох політичних партій, які не мають значного впливу. За А. п. с. уряд формується або на основі широкої коаліції партій, або взагалі на позапартійній основі. Є найменш ефективною щодо забезпечення стабільності уряду. Характерна для перехідних суспільств. З часом еволюціонує до партійної системи поляризованого плюралізму. Див. *Партійна система, Поляризованого плюралізму партійна система*. (Шляхтун, с. 27).

Атрибути держави (від лат. attributum – додане) – те саме, що й офіційні символи держави, найважливішими з яких є державний прапор, державний герб і державний гімн. Державні символи виокремлюються як А. д. на відміну від субстанціональних ознак держави, якими є територія, населення і суверенітет. Див. *Державні символи*. (Шляхтун, с. 27).

Аудітор 1) (англ. auditor – ревізор) – особа, яка за зверненням компанії перевіряє стан її фінансово-господарської діяльності та надає консультативні послуги (Наливайко, с. 21.); **2)** (англ. auditor – ревізор, від audit – перевірка рахунків, ревізія) – особа, яка за зверненням компанії перевіряє стан її фінансово-господарської діяльності та надає консультативні послуги. Для такої діяльності А. повинен мати спеціальну освіту і ліцензію державного органу. У деяких країнах А. називаються працівники державного органу фінансово-бюджетного контролю, а вища посадова особа, яка очолює цей орган, називається Генеральним аудитором. Див. *Генеральний аудитор, Рахункова палата*. (Шляхтун, с. 27).

Аудіовізуальні засоби масової інформації – електронні джерела масової інформації. А. з. м. і. є радіомовлення, телебачення, хронікально-документальне кіно, мережа Інтернет (Шляхтун, с. 28).

Багатогромадянство 1) приналежність особи одночасно до громадянства двох (двогромадянство, біпатризм) і більш держав, що підтверджується відповідними документами. Може виникати як за народженням, так і в результаті

прийому особи до громадянства ін. держави, якщо він одночасно не втрачає колишнє громадянство. У конституційному праві різних країн по-різному зважується питання про допустимість Б. і його наслідків. Так, Конституція РФ 1993 р. (н. 1 ст. 61) установлює, що «І. Громадянин Російської Федерації може мати громадянство іноземної держави (подвійне громадянство) відповідно до федерального закону чи міжнародного договору Російської Федерації. 2. Наявність у громадянина Російської Федерації громадянства іноземної держави не применшує його прав і свобод і не звільняє від обов'язків, що випливають з російського громадянства, якщо інше не передбачено федеральним законом чи міжнародним договором Російської Федерації». Конституції ряду держав (напр., Румунії), допускаючи М., установлюють при цьому, що вищі державні посади можуть займати особи, що мають громадянство тільки даної держави. У деяких державах (напр., Литві) М. забороняється конституцією як загальне правило, але допускається в окремих установлених законом випадках. Нарешті, деякі конституції прямо вказують на невизнання за громадянами даної держави іншого громадянства. (Киргистан) (Бисага, с. 6-7); **2)** належність особи одночасно до громадянства кількох держав. Найчастіше трапляється належність особи до громадянства двох держав (біпатризм) (Наливайко, с. 22); **3)** належність особи одночасно до громадянства кількох держав. Найчастіше трапляється належність особи до громадянства двох держав (біпатризм). У конституційному праві зарубіжних держав питання про допустимість Б. та його правові наслідки вирішується по-різному. Див. *Біпатризм* (Шляхтун, с. 28).

Багатодітна сім'я – сім'я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей (Закон України «Про охорону дитинства» від 1 квітня 2001 р.) (Наливайко, с. 22).

Багатомандантний виборчий округ 1) це виборчий округ, від якого може бути обрано два чи більше кандидатів (Теліпка, с. 518); **2)** виборчий округ, у якому до представницької установи обираються кілька депутатів. Інші назви такого виборчого округу – «плюріномінальний виборчий округ», «поліномінальний виборчий округ». Див. *Виборчий округ*. (Шляхтун, с. 28).

Багатопартійна система 1) – 1) партійна система, що характеризується наявністю в країні кількох політичних партій, які реально впливають на здійснення державної влади; 2) цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які різняться між собою програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. Історично склалися три типи багатопартійної системи: 1. біпатризм – система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, по черзі приходять до влади; 2. система «двох з половиною партій», коли жодна з двох найбільших партій не може отримати більшості в парламенті й одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (типова для сучасної Німеччини); 3. поліпатризм – три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодна з яких не здатна на тривалий час отримувати підтримку більшості в парламенті й змушена формувати урядові коаліції (такі теми існують в Італії, Франції, Бельгії, Нідерландах та інших країнах), Різновидом поліпатризму є мультипатризм. Виникнення і функціонування того чи того типу багатопартійної системи безпосередньо пов'язане з існуючою в державі виборчою системою (Наливайко, с. 22); 2) партійна система, що характеризується наявністю в країні кількох політичних партій, які реально впливають на здійснення державної влади. Різновидами Б. с. є двопартійна (біпатризм), трипартійна (система двох з половиною партій), чотирипартійна (двоблокова) системи, системи поміркованого та поляризованого плюралізму, атомізована система. Тип Б. с. найповніше визначається розкладом партійно-політичних сил у парламенті. Той чи той тип Б. с. формується під дією низки соціальних, політичних та ідеологічних чинників. Найважливішими з них є форма державного правління і тип виборчої системи, за якою відбуваються вибори до парламенту. Див. *Партійна система, Біпатризм, Двох з половиною партій система, Двоблокова партійна система, Поміркованого плюралізму партійна система, Поляризованого плюралізму партійна система, Атомізована партійна система* (Шляхтун, с. 28).

Багатопартійність 1) один із основних принципів демократичної організації політичного життя, який полягає у забезпеченні умов для функціонування в країні багатьох політичних партій (Наливайко, с. 22); **2)** один із основних принципів демократичної організації політичного життя, який полягає у забезпеченні умов для функціонування в країні багатьох політичних партій. Об'єктивною основою Б. є соціальна диференціація суспільства, наявність у ньому багатоманітних соціальних груп, які з метою задоволення своїх інтересів конкурують у боротьбі за здобуття і використання влади в державі. Юридично принцип Б. означає, що держава визнає і гарантує право громадян об'єднуватися відповідно до своїх політичних уподобань у політичні партії, рівність політичних партій перед законом, свободу їх діяльності. Б. є виявом загального принципу політичного та ідеологічного плюралізму (багатоманітності). Принцип Б. не заперечує права компетентних державних органів у встановленому законом порядку забороняти і розпускати політичні партії, що проповідують національну, расову, релігійну чи соціальну нетерпимість, насильницьке скинення законних органів державної влади або іншим чином порушують чинне законодавство. Від юридичної (формальної) Б. потрібно відрізняти реальну Б., яка полягає в існуванні в країні впливових партій, що представляють увесь спектр наявних у суспільстві соціальних інтересів і справляють реальний вплив на здійснення державної влади. Б. є одним із найважливіших політичних принципів демократії і необхідною умовою парламентаризму. Однак парламент лише тоді виступає справжнім органом народного представництва, коли в його складі є великі партійно-політичні об'єднання депутатів, які виражають інтереси значних верств суспільства. У протилежному разі парламент стає ареною боротьби особистих і вузькогрупових інтересів окремих депутатів та їх угруповань, не пов'язаних ні з загальнодержавними інтересами, ні з інтересами великих груп виборців. Принципи політичної багатоманітності і Б. закріплено в ст. 15, 36 Конституції України (Шляхтун, с. 29-30).

Багатоступеневі вибори – вибори, у яких громадяни безпосередньо обирають тільки низові представницькі органи, а потім уже ці органи обирають депутатів органів більш високого рівня (Шляхтун, с. 30).

Баланс гілок влади – співвідношення повноважень органів законодавчої, виконавчої і судової влади в державі. Б. г. в. визначається як конституційно встановленими повноваженнями, так і конституційними звичаями. Б. г. в. забезпечується системою стримувань і противаг. Див. *Стимувань і противаг система* (Шляхтун, с. 30).

Балотування 1) за законодавством України – це реалізація громадянином свого пасивного виборчого права шляхом участі у виборах як кандидата у народні депутати України, у президенти тощо (Гладун, с. 403); **2)** (італ. ballottare – обирай кулями для голосування, від ballotta – куля) – 1) голосування підняттям руки або опусканням до урни бюлетенів під час обрання тієї чи іншої особи; 2) висування своєї кандидатури на виборах, виступ претендентом на будь-яку посаду (Наливайко, с. 22); **3)** (італ. ballottare – обирати кулями, від ballotta – куля) – 1) голосування, що полягає у виборі тим, хто голосує, одного з двох альтернативних рішень. Термін «Б.» походить від таємного голосування чорними і білими кулями, що опускалися до спеціальної урни. За сучасних умов Б. здійснюється піднесенням руки або опусканням до урни бюлетеня; 2) висування кандидатури для обрання до представницького органу або на виборну посаду (Шляхтун, с. 30).

Банк – юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (Закон України «Про банківську діяльність» від 07 грудня 2000 р.) (Наливайко, с. 22-23).

Банківське регулювання – одна з функцій Національного банку України, яка полягає у створенні системи норм, що регулюють діяльність банків, визначають загальні принципи банківської діяльності, порядок здійснення

банківського нагляду, відповідальність за порушення банківського законодавства (Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р.) (Наливайко, с. 23).

Банківський нагляд – система контролю та активних впорядкованих дій Національного банку України, спрямованих на забезпечення дотримання банками та іншими особами, стосовно яких Національний банк України здійснює наглядову діяльність законодавства України і встановлених нормативів, з метою забезпечення стабільності банківської системи та захисту інтересів вкладників та кредиторів банку (Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р.). (Наливайко, с. 23).

Батьківщина – синонім «Вітчизна»; характеризує генетичний зв'язок людини з країною, де вона народилася і виросла, з попередніми поколіннями жителів цієї країни (Бисага, с. 7).

Безвісна відсутність – установлений судом факт тривалої відсутності громадянина на місці його постійного проживання. Визнання Б. в. здійснюється на підставі заяви заінтересованих осіб, якщо протягом одного року немає відомостей про місце перебування громадянина (Наливайко, с. 24).

Безгромадянство 1) правовий стан особи, яка не має громадянства жодної держави. Таких осіб називають апатридами. Безгромадянство виникає внаслідок виходу з громадянства чи втрати громадянства певної держави, колізій або проталин у законодавстві про громадянство різних держав та деяких інших причин (Наливайко, с. 24); **2)** правовий статус особи, яка не має громадянства будь-якої держави. Б. виникає внаслідок розбіжностей у законодавстві різних країн про громадянство, втрати або позбавлення громадянства. Інші назви такого правового статусу особи – «апатридизм», «аполідизм». Відповідно осіб без громадянства називають апатридами або аполідами. Див. *Особа без громадянства, Апатрид, Аполід.* (Шляхтун, с. 31).

Безгромадянство (апатризм) – етап, за якого особа, що знаходиться на території держави, не є її громадянином і не має доказів належності до громадян іншої держави. Безгромадянство виникає у випадку, коли особа втратила своє

громадянство і не набуває нового. У сучасних умовах особами без громадянства (апатридами) часто стають втікачі із районів збройних конфліктів. Інша причина – відмінності в національних законах про громадянство, відмінності в правилах його набуття та припинення (наприклад, жінка, що виходить заміж за іноземця, втрачає громадянство за законом своєї країни і не набуває нового громадянства, за законом країни чоловіка). У зв'язку зі зростанням кількості осіб без громадянства було прийнято ряд міжнародних конвенцій, спрямованих на скорочення без громадянства і захист осіб без громадянства (Бисага, с. 7).

Безгромадянство, апатридизм – правовий стан осіб, які не мають громадянства будь-якої держави. Підлягають законам країни, в яких перебувають, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України) (Гладун, с. 403).

Бездіяльність (посадової особи) 1) певна форма поведінки особи, пов'язана з невиконанням нею дій, які вона повинна була і могла вчинити на підставі покладених на неї посадових обов'язків і згідно з чинним законодавством України. (Кравченко, с. 558); **2)** певна форма поведінки особи, пов'язана з невиконанням нею дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу покладених на неї посадових обов'язків і згідно з чинним законодавством України (Наливайко, с. 24).

Бездомність – соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке б вона могла використовувати для проживання/перебування і в якому могла бути зареєстрованою (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02 червня 2005 р) (Наливайко, с. 24).

Безпартійний уряд 1) загальна назва урядів, що створюються в трьох різних ситуаціях. По перше, коли в країні немає взагалі політичних партій або вони заборонені і знаходяться в нелегальному становищі (абсолютні монархії Саудівська Аравія, Оман, Кувейт). По-друге, це так званий діловий,

чиновницький або службовий уряд (застосовуються різні назви для позначення одного і того ж явища), який створюється не лідерами партій, а вищими чиновниками і як правило, має короткочасний характер: його завдання, зазвичай, полягає в тому, щоб подолати парламентський тупик при формуванні уряду, організувати вибори нового складу парламенту («ділові» кабінети формувалися, наприклад, в Фінляндії, Нідерландах, Португалії). По-третє, особливого роду безпартійні уряди створюються військовими режимами. Зберігаючи в своїх руках політичну владу і головні важелі управління, військові формують кабінет професіоналів, який вони зобов'язують приводити в життя вироблену ними політику. Технократичні Б. у. існували при військових режимах в Аргентині, Бразилії, Нігерії і ряді ін. країн (Бисага, с. 7-8); **2)** уряд, створений на непартійній основі. Б. у. створюється за трьох ситуацій: 1) якщо в країні взагалі немає політичних партій або якщо вони заборонені й перебувають на нелегальному становищі (абсолютні монархії Кувейт, Оман, Саудівська Аравія та ін.); 2) якщо представлені в парламенті політичні партії не можуть досягти домовленості щодо утворення постійно діючої парламентської більшості і формування на її основі уряду. В такому разі уряд створюється главою держави не з представників партій, а з фахівців відповідних сфер і галузей. Такий уряд називається також діловим, чиновницьким, перехідним або службовим. Він, як правило, діє недовго – до обрання нового складу парламенту на позачергових виборах або до висловлення йому парламентом вотуму недовіри; 3) якщо уряд створюється військовим режимом. Утримуючи у своїх руках політичну владу й головні важелі управління, військові формують уряд професіоналів, який вони зобов'язують реалізувати розроблені ними політичні програми (так було в Аргентині, Бразилії, Нігерії, Чилі та в деяких інших країнах) (Шляхтун, с. 31–32).

Безпека воєнна – один із основних компонентів національної безпеки, що характеризує зовнішній аспект національної безпеки держави, забезпечувати яку покликані її збройні сили (Наливайко, с. 24).

Безпека демографічна – один із найважливіших напрямків економічної безпеки (наявність трудових ресурсів, їх склад і можливості, які сили і засоби

необхідно використовувати, щоб створити в державі необхідну демографічну ситуацію, як забезпечити економічну безпеку жителів країни і попередити демографічну експансію цієї країни іншими народами) (Наливайко, с. 24).

Безпека державна – складна багатоаспектна категорія, яку, за загальним правилом, розуміють як стан захищеності державною і суспільного ладу, державної незалежності (державною суверенітету), територіальної цілісності, військового (оборонного), економічного, науково-технічного потенціалу, інформаційної сфери та державної таємниці України, забезпечення яких здійснюється системою державних органів та військових формувань за участю громадських організацій, громадян й інших суб'єктів (Наливайко, с. 24).

Безпека економічна – 1) спроможність держави створювані необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом системи мікроекономічних зв'язків; 2) це такий стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, який дає можливість: а) гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу; б) зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх поставок або надзвичайної ситуації внутрішнього характеру; в) забезпечувати стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов (Наливайко, с. 24–25).

Безпека енергетична – один із основних напрямків збереження економічної безпеки держави, різновид ресурсної безпеки (Наливайко, с. 25).

Безпека кримінальна – різновид безпеки, який не має конкретного носія, але сильно впливає на економічне положення держави (економічні злочини, криміналізація суспільства тощо) та її мешканців (вбивства, грабежі, насильство, крадіжки тощо) (Наливайко, с. 25).

Безпека медична – один із найважливіших видів економічної безпеки держави, який впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства (Наливайко, с. 25).

Безпека національна – 1) сукупність відносин і зв'язків, які характеризують такий стан особи, соціальної групи, суспільства, держави, народу, коли гарантується їх стійке стабільне існування, реалізація життєвих потреб, здатність до саморозвитку і прогресу, ефективного протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам; 2) це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх та зовнішніх загроз (Наливайко, с. 25).

Безпека політична – один із основних елементів системи національної безпеки, без якого неможливий суверенний і самостійний розвиток будь-якої країни (Наливайко, с. 25).

Безпека продовольча – різновид безпеки, що є однією із основних умов існування людей, тварин і рослин (Наливайко, с. 25).

Безпека фінансово-грошова – різновид безпеки, яка впливає на всі сфери економіки держави (Наливайко, с. 25).

Безпека ядерна – дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку (Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08 лютого 1995 р.) (Наливайко, с. 25).

Безперервне проживання на території України – проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищує 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів. Не є порушенням вимоги про безперервне проживання виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території) України (Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001р.) (Наливайко, с. 25–26).

Безперервність громадянства – це одна з властивостей громадянства, що означає його зберігання з моменту набуття за правилами, передбаченими національним законодавством, до моменту його втрати у відповідності до того ж законодавства (Наливайко, с. 26).

Безпосередні вибори – порядок проведення виборів, за якого кандидат на виборну посаду вважається автоматично обраним за відсутності іншого зареєстрованого кандидата (Шляхтун, с. 32)

Безпосередня (пряма) демократія – способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною, які відкидають передання владних повноважень будь-яким органам чи особам (народне волевиявлення) (Кравченко, с. 558).

Безпосередня демократія 1) пряме здійснення влади народом у загальнодержавних і місцевих масштабах, різні форми прийняття самим населенням (переважно громадянами-виборцями) рішень загального і місцевого характеру. Однією з найважливіших серед таких форм є референдум. Безпосередню демократію відрізняють від представницької демократії – здійснення влади через вибрані народом представницькі органи. В сучасній демократичній державі ці дві форми покликані, перш за все, доповнювати одна одну для забезпечення демократичних форм правління і політичного режиму. Вони тісно переплетені між собою вже тому, що самі вибори представницьких органів є формою прямого здійснення влади народом (Бисага, с. 8); 2) форма політичного правління, за якої владні рішення у суспільстві приймаються безпосередньо всіма громадянами (народом). Б. д. є однією з двох основних форм демократії поряд із представницькою демократією (див. *Представницька демократія*). Формами Б. д. є референдум, вибори, збори, сходи громадян тощо. Інша назва такої форми демократії – «пряма демократія». Див. *Демократія*. (Шляхтун, с. 32).

Безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі лишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання (Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 01 р ; Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02 червня 2005 р) (Наливайко, с. 26).

Безпритульність – стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати в жиллому приміщенні, на яке вона має право (Закон

України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02 червня 2005 р) (Наливайко, с. 26).

Безробітні – 1) працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи; 2) працездатні особи, не мають можливості реалізувати свою здатність до праці і отримують соціальну допомогу по безробіттю. У разі неможливості надати відповідну роботу Б. може бути запропоновано пройти професійну перепідготовку або підвищити свою кваліфікацію. У разі відсутності відповідної роботи рішення про надання громадянам статусу Б. приймається державною службою зайнятості за їх особистими заявами з восьмого дня після реєстрації у центрі зайнятості за місцем проживання як таких, що шукають роботу. Реєстрація громадян провадиться при пред'явленні паспорта і трудової книжки, а в разі потреби – військової книжки, документа про освіту або документів, які їх замінюють (Наливайко, с. 26).

Безспірні вибори – порядок проведення виборів, за якого кандидат на виборну посаду вважається автоматично обраним за відсутності іншого зареєстрованого кандидата (Шляхтун, с. 32).

Безпосередня (пряма) дія Конституції – одна з властивостей конституції як основного закону держави. Означає, що коли та чи та норма конституції не має відверто вираженого відсилочного або бланкетного характеру, то вона застосовується всіма суб'єктами конституційного права безпосередньо, тобто незалежно від наявності чи відсутності яких-небудь законодавчих або підзаконних актів, що конкретизують цю норму. Принцип Б. д. к. закріплено в ч. 3 ст. 8 Конституції України. (Шляхтун, с. 32).

Біженець 1) особа, яка не є громадянином України і, внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не

бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань та щодо якої в порядку та за умов, визначених Законом України «Про біженців», прийнято рішення про надання їй статусу біженця (Кравченко, с. 558); **2)** особа, яка не є громадянином України і, внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань та щодо якої в порядку та за умов, визначених Законом України «Про біженців», прийнято рішення про надання їй статусу біженця (Наливайко, с. 26-27); **3)** особа, яка вимушено залишила територію держави своєї громадянської належності або територію країни свого постійного проживання. Відповідно до сучасного міжнародного права статус Б. є підставою для отримання Б. тимчасового притулку на території держави перебування (без надання громадянства), виду (спеціального дозволу) на проживання, допомоги й захисту з боку держави перебування. Правовий статус Б. в Україні визначається Законом України «Про біженців» від 24 грудня 1993 р. У законі Б. трактується як «іноземець (іноземний громадянин чи особа без громадянства), який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками расової, національної належності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань, вимушений залишити територію держави, громадянином якої він є (або територію країни свого постійного проживання), і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов визначених

цим Законом, прийнято рішення про надання йому статусу біженця» (ст. 1). (Шляхтун, с. 32–33).

Біженці 1) особи, змушені залишити місце свого постійного проживання, внаслідок яких-небудь соціальних подій (війни, стихійного лиха). Проблема біженців на терені СНД виникла у зв'язку з війною у Чечні (Ічкерії), військовим конфліктом у Придністров'ї (Гладун, с. 403); **2)** іноземці, які внаслідок обґрунтованих побоювань стали жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є (або територію країни свого постійного проживання), і не можуть або не бажають користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, та щодо яких в порядку та за умов, визначених Законом України «Про біженців», прийнято рішення про надання їм статусу біженців (Бисага, с. 8).

Білінгвізм 1) (лат. bis – двічі і lingua мова) – офіційна двомовність у державі, яка означає використання в законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні, державних засадах масової інформації двох мов (Наливайко, с. 27); **2)** (від лат. bis – двічі і lingua – мова) – офіційна двомовність у державі, яка означає використання в законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні, державних засобах масової інформації тощо двох мов. Б. зазвичай визначається конституцією. Конституційні положення конкретизуються у спеціальному законі про мови. За Б. обидві мови мають однаковий правовий статус. Особа має право виступати у представницьких органах державної влади бажаною для неї мовою, при цьому забезпечується переклад її виступу на іншу мову, якщо вона незрозуміла слухачам. На будь-якій із двох мов можуть подаватися документи, заяви, клопотання тощо. Використання двох або більше мов є характерним для таких країн, як Бельгія, Індія, Канада, Швейцарія та ін. Найчастіше Б. трапляється в місцях компактного розселення національних меншин, де нарівні з державною мовою використовується мова цих меншин (Шляхтун, с. 34).

Більшість (при голосуванні) – переважна частина учасників якого-небудь голосування. Розрізняються абсолютна, проста, відносна і кваліфікована Б. 1) у виборчому праві: абсолютна Б. – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від загального числа виборців, унесених до виборчих списків; проста Б. – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від числа виборців, що взяли участь у голосуванні; відносна Б. – найбільше число голосів виборців, яке набрав кандидат порівняно з іншими кандидатами, кожним окремо; кваліфікована Б. – установлена законом частка виборців від загального числа виборців, унесених до виборчих списків, або від числа виборців, які взяли участь у голосуванні. Кваліфікована Б. зазвичай перевищує половину і становить $2/3$, $3/4$ і т. ін. (за виборчої системи абсолютної кваліфікованої більшості), але може становити і менше від половини – 30, 40 відсотків тощо (за виборчої системи відносної кваліфікованої більшості); 2) при голосуванні в парламенті: абсолютна, або конституційна, Б. – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від встановленого конституцією загального числа парламентаріїв. Абсолютною Б. приймаються закони та інші акти з питань матеріальної компетенції парламенту (палати); проста Б. – більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від числа парламентаріїв, присутніх на засіданні (за наявності кворуму), або від числа тих, хто взяв участь у голосуванні. Простою Б. найчастіше приймаються рішення з процедурних питань; відносна Б. – найбільше число парламентаріїв, які проголосували за один із варіантів парламентського рішення. Відносною Б. визначається, наприклад, найбільш прийнятний для обговорення варіант рішення за рейтингового голосування; кваліфікована Б. – установлена законом більшість парламентаріїв, що становить $3/5$, $2/3$ або $3/4$, як правило, від встановленого конституцією загального числа парламентаріїв. Кваліфікованою Б. приймаються конституція та зміни й доповнення до неї, рішення про усунення президента з поста в порядку імпічменту, долається вето глави держави чи верхньої палати тощо (Шляхтун, с. 35).

Більшість (у виборчому праві) – це головна умова обрання кандидата чи вирішення якогось питання при голосуванні, як правило, за мажоритарною системою. Розрізняють більшість відносну – хоча б на один голос більше від суперника чи альтернативної пропозиції; абсолютну – коли на користь якогось рішення віддали свої голоси 50 відсотків виборців плюс іще хоча б один, кваліфіковану (її ще називають конституційною) – вона може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто вирішує питання або здійснює обрання (Наливайко, с. 28).

Біномінальний виборчий округ (від лат. *bis* – двічі і *nomen* – ім'я) – виборчий округ, у якому до представницького органу обираються два депутати (Шляхтун, с. 35).

Біпартизм – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. (Наливайко, с. 28).

Біпартизм (двопартійна система) 1) (лат. *bis* – двічі і *patries* частина) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні її, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі (Наливайко, с. 28); **2)** (від лат. *bis* – двічі і *partis* – частина) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Для Б. характерні відносна рівновага двох основних партій, які змагаються в боротьбі за владу, значне відставання інших партій, наявність сильної опозиції з боку тієї партії, яка зазнала поразки на парламентських виборах. Б. є однією з найефективніших партійних систем. Перемога однієї з двох партій на виборах забезпечує однорідну і сталу парламентську більшість. Б. не знає коаліційних криз, забезпечує стабільність уряду, дозволяючи йому функціонувати протягом усього терміну повноважень парламенту. Однак за Б. дві політичні партії фактично монополізують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів, не дають можливості нормально розвиватися іншим партіям. Типовими прикладами Б. є партійні системи Великої Британії і США, де переважають,

відповідно, Консервативна і Лейбористська, Республіканська і Демократична партії (Шляхтун, с. 35–36).

Біпатрід 1) людина, яка перебуває одночасно в громадянстві двох та більше держав (Наливайко, с. 28); **2)** (лат. *bis* – двічі + гр. *патрі́ζ* – батьківщина) – це особа, яка є громадянином (підданим) двох чи більше держав (Теліпко, с. 518); **3)** (від лат. *bis* – двічі і гр. *patris* – батьківщина) – особа, яка перебуває одночасно в громадянстві двох держав, тобто має подвійне громадянство. Інша назва такої особи – «біполід». Див. *Біполід*, *Біпатриди*. (Шляхтун, с. 36).

Біпатризм 1) (від лат. *bis* – двічі та грец. *патрі́ζ* – батьківщина) – стан людини, яка перебуває одночасно в громадянстві двох та більше держав. Закон України «Про громадянство України» встановлює: якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України; якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України (Кравченко, с. 558); **2)** (лат. *bis* – двічі та грец. *patrid* – батьківщина) – стан людини, яка перебуває одночасно в громадянстві двох та більше держав (Наливайко, с. 28); **3)** (від лат. *bis* – двічі і гр. *patris* – батьківщина) – перебування особи одночасно в громадянстві двох держав, подвійне громадянство. Б. найчастіше є результатом неоднакового вирішення законодавством різних держав питань набуття і припинення громадянства і може виникати в разі: шлюбу жінки з іноземцем, якщо держава громадянства чоловіка автоматично падає їй своє громадянство; набуття громадянства шляхом натуралізації, якщо держава попереднього громадянства заперечує проти виходу зі свого громадянства; набуття громадянства дитиною одночасно за принципом «права Ґрунту» (місцем народження) і принципом «права крові» (громадянством батьків) за наявності колізії між цими принципами; набуття громадянства народженою у змішаному шлюбі дитиною одночасно за громадянством батька і громадянством матері. Б. є своєрідною аномалією в інституті громадянства будь-якої держави, оскільки перед громадянами й державами виникають проблеми з приводу прав та обов'язків особи з подвійним громадянством (наприклад, у разі

виконання військового обов'язку, сплати податків, відбування покарання за порушення закону, дипломатичного захисту інтересів особи тощо). Тому більшість держав негативно ставляться до Б., їх конституції взагалі не визнають за громадянами даної держави громадянства іншої держави. Можливість Б. допускають конституції лише небагатьох держав, зокрема Іспанії і Росії. У деяких країнах Б. заперечується конституцією як принцип, але допускається в окремих визначених законом випадках (Литва та ін.). Конституції деяких держав допускають Б., але встановлюють, що вищі державні посади можуть обійматися особами, які мають громадянство тільки даної держави (Румунія та ін.). Договори між державами про подвійне громадянство зобов'язують держави враховувати наявність у своїх громадян також громадянства іншої держави, зокрема, не вимагати від них виконання певних громадянських обов'язків, якщо ці обов'язки були виконані щодо іншої держави (наприклад, військовий обов'язок). Згідно з Конституцією України в Україні існує єдине громадянство (ст. 4). Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. встановив, що законодавство України про громадянство ґрунтується на принципі єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України (ч.1. ст.2.) (Шляхтун, с. 36).

Біполід (від лат. *bis* – двічі і гр. *polis* – місто-держава) – особа, яка перебуває одночасно в громадянстві двох держав, тобто має подвійне громадянство. Інша назва такої особи – «біпатрид». Див. *Біпатрид*, *Біпатризм*. (Шляхтун, с. 37).

Біржа – ринок, де відбуваються оптова торгівля товарами (товарна біржа) чи цінними паперами (фондова біржа), або купівля-продаж іноземної валюти (валютна біржа) (Гладун, с. 403).

Благодійна діяльність – добровільна безкорислива діяльність фізичних та юридичних осіб у наданні матеріальної, фінансової, організаційної та іншої допомоги людям, які потребують соціальної уваги та захисту (Наливайко, с. 28).

Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Порядок створення, реєстрації та діяльності Б. о. регулюється Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» 1997 р. (Наливайко, с. 28).

Бланк (франц. blanc – білий, чистий) – аркуш паперу, на якому (здебільшого у друкованій заголовковій частині) подається необхідна інформація про автора (назва, адреса, інші реквізити юридичної, посадової чи службової особи) і вид документа (рішення, наказ, протокол тощо), іноді друкується типовий постійний текст встановленого зразка (Наливайко, с. 28).

Бланкетна норма – правова норма, на основі якої державні органи і посадові особи можуть самостійно встановлювати інші правові норми. На основі Б. п. конституції приймаються органічні закони. *Органічний закон*. (Шляхтун, с. 37).

Близькі родичі і свояки – особи, пов’язані між собою походженням один від іншого або спільним походженням від одного предка, а також родичі подружжя. У випадках, передбачених законодавством, перебування у близькій спорідненості є обставиною, що має правове значення. Перелік Б. р. і с. наводиться у КЗпП України (ст. 25). До Б. р. і с. належать: батьки, подружжя, брати, сестри, діти, а також батьки, брати, сестри і діти подружжя. (Наливайко с. 28.)

Блок (франц. bloc – об’єднання, союз) – об’єднання політичних партій, громадських організацій, груп людей, які домовляються узгоджувати дії для досягнення спільних цілей, на відміну від коаліції, яка об’єднує політиків на засадах рівноправності, балансу інтересів, компромісу, блок передбачає, що соціально-політичні угруповання чи держави узгоджують свої дії на засадах пріоритетності, а то й домінування одного з них, неоднаковості та нерівності місця й ролі, прав і можливостей учасників союзу (Наливайко, с. 28–29).

Блок виборчий 1) угода кількох політичних партій щодо спільного висування кандидата або списку кандидатів на виборах. Закон України «Про вибори народних депутатів України» передбачає, що виборчий блок може бути утворений двома та більше партіями, які були зареєстровані в установленому законом порядку не пізніше як за рік до дня виборів на підставі рішень з'їздів кожної з цих партій (Кравченко, с. 558); **2)** суб'єкт виборчого процесу, який має право висування кандидатів у народні депутати України або кандидатів у Президенти України відповідно до угоди кількох політичних партій щодо спільного висування кандидатів чи списку кандидатів на виборах глави держави, народних депутатів України, місцевих представницьких органів (органів місцевого самоврядування) (Наливайко, с. 29).

Блок держав – міжнародно-правове об'єднання держав для спільного розв'язання проблем інтернаціонального характеру. Зазвичай Б. д. утворюються з військово-політичними цілями – для гарантування колективної безпеки, протистояння спільному суперникові, запобігання агресії тощо. Участь у Б. д. пов'язана з делегуванням частки суверенітету держав до міждержавних, блокових структур, передбачає дотримання кожним членом блоку певних зобов'язань, підпорядкування вимогам угоди про утворення Б. д. У конкретних назвах Б. д. зазвичай вживаються терміни «договір», «організація», «союз» тощо. Можливість входження до Б. д. може передбачатися конституцією. В конституціях деяких держав проголошено їх позаблоковий статус (Шляхтун, с. 37).

Блок політичний – угода, коаліція, об'єднання політичних партій, громадських організацій, інших соціальних груп людей задля узгодження дій, досягнення спільних, головним чином політичних цілей, зокрема участі у виборах (Наливайко, с. 29).

Блокування – з'єднання виборчих списків політичних партій. Див. *З'єднання списків*. (Шляхтун, с. 37).

Бойкот – спосіб політичної боротьби, який полягає у висловлюванні протесту проти певних дій органів та представників влади шляхом повної або

часткової відмови громадян скористатися правом участі у політичному житті (Наливайко, с. 29).

Бойкотування виборів 1) (англ. boycott) – здійснення бойкоту виборів, тобто масова відмова (утримання) виборців від участі у виборах до представницьких органів публічної влади. Термін Б. походить від прізвища управителя маєтку Ч.-К. Бойкота, до якого 1880 р. вперше в історії ірландські орендарі застосували подібну форму протесту (Кравченко, с. 558); **2)** здійснення бойкоту виборів, тобто масова відмова (утримання) виборців від участі у виборах до представницьких органів публічної влади (Наливайко, с. 29).

Боротьба політична – одне із поширених явищ політичного життя, проявом якого є зіткнення інтересів різних політичних сил у своєму прагненні кожною з них досягти певної політичної мети (Наливайко, с. 29).

Бюджет 1) основний економічний закон держави; затверджений найвищим законодавчим органом розпис (кошторис) доходів і видатків на певний строк. (Гладун, с. 403); **2)** план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду (Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.). (Наливайко, с. 29); **3)** (від староангл. budget – сумка) – це затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і видатків держави або окремої територіальної громади на певний строк, що являє собою форму утворення й використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення їх завдань і функцій протягом бюджетного періоду, є їх головним фінансовим планом і централізованим фондом коштів (Теліпко, с. 518).

Бюджет державний 1) (англ. budget, буквально – сумка) – розпис доходів і видатків держави на певний термін, здебільш на рік. Згідно зі ст. 96 Конституції України Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період від 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період (Кравченко, с. 558); **2)** (англ. budget, буквально – сумка) – розпис доходів і видатків держави на певний термін, здебільш на рік (Наливайко, с. 29).

Бюджет місцевий 1) щорічний план утворення й використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення функцій та повноважень місцевого самоврядування. Б. м. самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні органи місцевого самоврядування. Втручання органів державної влади у процес складання, затвердження і виконання Б. м. не допускається. (Кравченко, с. 559); **2)** поряд із бюджетами місцевого самоврядування становлять бюджети Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах (Наливайко, с. 29).

Бюджет місцевого самоврядування – план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення функцій та повноважень місцевого самоврядування (Наливайко, с. 29).

Бюджет обласний – план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення спільних інтересів територіальних громад, виконання місцевих програм, здійснення бюджетного вирівнювання (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.) (Наливайко, с. 30).

Бюджет поточний – доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для покриття поточних видатків (Закон країни «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.) (Наливайко, с. 30).

Бюджет районний – план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення спільних інтересів територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення, виконання місцевих програм, здійснення бюджетного вирівнювання (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.) (Наливайко, с. 30).

Бюджет розвитку 1) доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для реалізації програм соціально-економічного розвитку, зміцнення матеріально-фінансової бази (Кравченко, с. 559); **2)** доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для реалізації програм соціально-економічного розвитку, зміцнення матеріально-фінансової бази (Наливайко, с. 30).

Бюджетна ініціатива – право парламентаріїв вносити зміни до поданого урядом проекту державного бюджету. У більшості країн це право істотно обмежується. Так, пропозиції, що передбачають збільшення видатків, приймаються до розгляду лише тоді, коли передбачають рівноцінне зниження видатків у тому самому розділі бюджету, а пропозиції, що передбачають зменшення бюджетних надходжень, взагалі не розглядаються без згоди уряду (Шляхтун, с. 38).

Бюджетна система України – сукупність бюджетів різних рівнів, до яких відносяться – Державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим, місцеві бюджети (Наливайко, с. 30).

Бюджетна установа – орган, установа чи організація, а також установа чи організація, створена у встановленому порядку органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим чи органами місцевого самоврядування, яка повністю утримується за рахунок відповідного бюджету чи місцевих бюджетів. Бюджетні установи є неприбутковими (Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.) (Наливайко, с. 30).

Бюджетне право – частина фінансового права, одна з його підгалузей, що є сукупністю правових норм, які визначають бюджетний устрій країни і регулюють суспільні відносини щодо формування і використання фондів грошових коштів, які зосереджуються в різних ланках бюджетної системи. (Наливайко, с. 30).

Бюджетний закбн – закон, що встановлює державний бюджет. Проект Б. з. подається до парламенту (нижньої палати) президентом або урядом. Права верхньої палати щодо прийняття бюджету обмежені. При затвердженні бюджету за видатками голосується кожна стаття і кошторис у цілому, а за доходами – тільки кошторис у цілому. Якщо з якоїсь причини прийняти Б. з. до початку фінансового року не вдається, законодавство деяких держав передбачає різні варіанти виходу з такого становища: уряд своїм актом тимчасово вводить у дію проект бюджету; парламент приймає спеціальний закон про тимчасове виконання бюджету; продовжується дія бюджету попереднього року (Шляхтун, с. 38).

Бюджетний контроль – вид фінансовою контролю, який здійснюється в процесі бюджетної діяльності і охоплює як порядок витрачення бюджетних коштів, так і процедури складання, розгляду і виконання державних місцевих бюджетів. Проводиться з метою додержання законності, бюджетної дисципліни та запобігання правопорушенням у бюджетній сфері (Наливайко, с. 30).

Бюдже́тний проце́с 1) регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України (Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.) (Наливайко, с. 30–31; Теліпко, с. 518); 2) регламентована законом діяльність державних органів зі складання, розгляду, затвердження, виконання і контролю за виконанням державного бюджету. У сучасних демократичних державах складання і виконання бюджету є функцією органів виконавчої влади, а розгляд, затвердження і контроль за виконанням бюджету – функцією представницьких органів. Б. п. складається з кількох стадій, початковою з яких є розробка проекту бюджету, а кінцевою – звіт про його виконання. Центральною стадією є виконання бюджету. Парламентські стадії Б. п. процедурно визначаються регламентом парламенту (палати). В Україні детальна регламентація Б. п. здійснюється Регламентом ВРУ (ст. 9.1.1-9.1.11) (Шляхтун, с. 38).

Бюджетний рік (бюджетний період) – час дії бюджету, затвердженого органом законодавчої влади, представницькими органами місцевого самоврядування (Наливайко, с. 31).

Бюджетний устрій – організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи (Наливайко, с. 31).

Бюлетень (франц. bulletin, італ. bollettino, первісно записка, листок, від пізньолат. buila, букв. – документ, засвідчений печаткою) – 1) коротке офіційне повідомлення у ЗМІ (пресі, по радіо, телебаченню) про якусь важливу подію; 2) періодичне чи неперіодичне друковане видання довідково-інформаційного характеру; 3) збірник офіційних актів, розпоряджень тощо; 4) виборчий документ

(виборчий Б.); 5) документ про стан здоров'я, про тимчасову непрацездатність тощо; 6) біржовий огляд цін на товари, цінні папери тощо (Наливайко, с. 31).

Бюрократизм – панування канцелярії, формалістики, домінування букви інструкції наказу над суттю справи у системі управління (Наливайко, с. 31).

Валюта України – грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу (Митний кодекс України від 11 липня 2002р) (Наливайко, с. 32).

Введення закону в дію – завершальний етап законотворчої процесу, який настає після прийняття закону парламентом (Наливайко, с. 32).

Вердікт 1) (англ., франц. verdict, vere dictum – правильно сказане) – 1) у кримінальному процесі низки зарубіжних держав рішення присяжних засідателів з приводу винуватості чи невинуватості підсудного (Наливайко, с. 32); **2)** (англ., фр. verdict від лат. vere dictum – правильно сказане) – 1) у кримінальному процесі низки зарубіжних держав рішення присяжних засідателів з приводу винуватості чи невинуватості підсудного. У суді присяжні засідателі вирішують питання не права, а факту. Вони повинні визначити: чи мала місце дія, яка інкримінується підсудному; чи вчинив він її; чи винуватий у вчиненні; чи заслуговує на поступку, якщо винуватий. Рішення присяжних засідателів із кожного такого питання приймається ними більшістю голосів або одногосно. Залежно від В. суддя призначає покарання підсудному або виправдовує його. Іноді суддя може оскаржити В. у вищій судовій інстанції; 2) вирок (Шляхтун, с. 40).

Верховенство – панівне становище, переважний вплив кого-, чого-небудь. У конституційному праві розрізняють кілька видів В.: 1) В. закону – вища стосовно інших нормативно-правових актів юридична сила акта, що має форму закону. У федеративній державі В. закону означає також вищу юридичну силу федерального закону стосовно закону суб'єкта федерації. *Верховенство закону*; 2) В. права – найважливіший принцип правової держави, який означає панування права (правового закону) в усіх сферах суспільних відносин. Див. Верховенство

права; 3) В. територіальне – неможливість зміни території держави або території суб'єкта федерації без їх згоди (Шляхтун, с. 41).

Верховенство державної влади – це її необмеженість нічим і ніким, окрім народного суверенітету. Конституції України, громадянського суспільства, природного права і законів; відсутність на території України будь-якої іншої конкуруючої влади, яка могла б видавати легітимні закони; підпорядкованість державній владі всіх громадян, їхніх об'єднань, органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб (Наливайко, с. 32).

Верховенство закону 1) визнання конституції, закону вищим джерелом права. Як принцип правової системи В. з. дістало визнання в XVII- XIX ст. з формуванням громадянського суспільства і правової держави. Теоретичне обґрунтування отримало в працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. (Кравченко, с. 559); 2) визначальна роль закону в правовій (юридичній) системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед, державних органів і посадових осіб; визнання Конституції, закону вищим джерелом права. (Наливайко, с. 32.); 3) вища юридична сила акта, що має форму закону, стосовно нормативно-правових актів інших суб'єктів нормовстановлення – глави держави, органів виконавчої влади, автономних утворень, органів місцевого самоврядування. У федеративній державі В. з. означає також вищу юридичну силу федерального закону щодо закону суб'єкта федерації. На практиці В. з. забезпечується тим, що: прийняття закону є прерогативою вищого представницького органу державної влади (парламенту); жодний орган не може скасувати закон, крім того органу, який його прийняв; усі правові акти держави повинні підпорядковуватися закону; у разі розбіжностей між законом та іншими актами пріоритет належить закону. В. з. є одним із найважливіших принципів правової системи. Всі галузі й підгалузі системи права ґрунтуються на законі, який інтегрує воедино всі нормативні акти відповідних підрозділів системи права. В. з. є формально юридичною характеристикою суспільних відносин і само по собі не означає панування права в цих відносинах (Шляхтун, с. 41).

Верховенство Конституції (юридичне) 1) пріоритетне становище Конституції в системі національного законодавства України, її вища юридична сила щодо всіх інших правових актів. В. К. закріплене в ч. 2 ст. 8 Конституції України (Кравченко, с. 559); 2) пріоритетне становище Конституції в системі національного законодавства України, її вища юридична сила щодо всіх інших правових актів (Наливайко, с. 32).

Верховенство парламенту – 1) формально абсолютна законодавча компетенція парламенту, його верховенство в законодавчій сфері, яке виявляється в тому, що парламент може приймати, змінювати та скасовувати будь-які закони. В. п. притаманне країнам, які не мають писаної конституції (Велика Британія, Нова Зеландія); 2) переважання парламенту над виконавчою владою. Виявляється в тому, що призначуваний главою держави уряд повинен користуватися довірою парламенту (нижньої палати), а тому глава держави вимушений призначити главою уряду лідера партії чи коаліції партій, що мають у парламенті (нижній палаті) більшість мандатів. Реально В. п. здійснюється в країнах з парламентарними формами державного правління за умови коаліційного уряду. Однопартійний уряд, що спирається на парламентську більшість із представників однієї партії, фактично контролює парламент (Шляхтун, с. 41).

Верховенство права – 1) одна із засад конституційного ладу. Принцип В. п. означає пов'язаність законодавчої влади природним правом (державна може видавати лише такі закони, які відповідають приписам природного (надпозитивного) права) та верховенство закону (Кравченко, с. 559); 2) панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави. Одна із засад конституційного ладу. Принцип В. п. означає пов'язаність законодавчої влади природним правом (державна може видавати лише такі закони, які відповідають приписам природного (надпозитивного) права) та верховенство закону (Наливайко, с. 32); 3) найважливіший принцип правової держави, який означає панування права в усіх сферах суспільних відносин, підпорядкування всіх громадян і держави правовим законам. Принцип В. п. передбачає розрізнення права як системи правових норм, що відповідають загальнолюдським цінностям –

вимогам гуманізму, справедливості, свободи, демократії тощо, і закону як встановленого державою загальнообов'язкового припису, що таким вимогам може не відповідати. У теорії правової держави синонімом права є не закон взагалі, а тільки правовий закон – такий, що відповідає вимогам права. Розрізнення права і закону дає можливість розмежувати та протиставити право і зведене в ранг закону свавілля панівних суспільних груп. Легітимність закону, тобто визнання його правомірності громадянами, навіть прийняття закону народом (на референдумі) самі по собі не можуть бути критеріями правового характеру закону. Народ може підтримувати і несправедливі закони (схвалювати, наприклад, кримінальне переслідування «ворогів народу»). Правовий характер закону є характеристикою, яка охоплює цілий комплекс чинників – історичних, економічних, соціально-класових, національних, політичних, культурних тощо. Принцип В. п. закріплено в ч. 1 ст. 8 Конституції України (Шляхтун, с. 41).

Верховний Головнокомандувач Збройних Сил 1) вищий військовий начальник, який здійснює загальне керівництво Збройними Силами держави як під час війни, так і в мирний час (Наливайко, с. 33); **2)** вищий військовий начальник, який здійснює загальне керівництво Збройними Силами держави як під час війни, так і в мирний час. Згідно з п. 17 ст. 106 Конституції України В. Р. З. С. України є Президент України (Кравченко, с. 559).

Верховний головнокомандувач – вищий начальник збройних сил держави як у воєнний, так і в мирний час. В. Г., як правило, є глава держави. Згідно з Конституцією України В. Г. Збройних Сил України є Президент України. Він призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави (п. 17 ст. 106) (Шляхтун, с. 43).

Вето 1) (від лат. veto – забороняю) – акт, передбачений конституціями низки країн, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити запровадження в дію законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою. У разі накладення вето парламент може підтвердити своє рішення кваліфікованою більшістю голосів, годі глава держави зобов'язанні)

погодитися з ним або ж у повій редакції документу врахувати висловлені зауваження й поправки чи взагалі від нього відмовитися. Правом вето називають принцип одноголосності в роботі Ради Безпеки ООН, відповідно до якого жодне рішення з питань міжнародного миру й безпеки не може бути прийняте, якщо проти нього висловлюється хоча б один постійний член Ради (Бисага, с. 10);

2) заборона. Президент України має право «вето» щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України» (ст. 106 п. 30 Конституції України) (Гладун, с. 403);

3) (від лат. veto – забороняю) акт, що призупиняє або не допускає введення в дію рішення яких-небудь органів. Найбільше значення має надане Президентові України право (ст. 94 Конституції України) накладати В. на закони, прийняті Верховною Радою України (Кравченко, с. 560);

4) (лат. veto – забороняю) – передбачений конституціями багатьох країн акт, який зупиняє або не допускає вступ у силу законів та інших нормативно-правових актів (рішень) тих або інших органів (посадових осіб). Розрізняють абсолютне (резолютивне) і відносне (умовно-обмежене) вето. Абсолютне вето виявляється, зокрема, у праві глави держави на остаточне відхилення прийнятого парламентом закону. За відносного вето відмова глави держави санкціонувати закон лише зупиняє вступ останнього в силу. Парламент у такому випадку може подолати вето глави держави шляхом повторного голосування за закон. Відомі й інші класифікації вето – на загальне і часткове (вибіркове). Перше означає відхилення акта загалом, а друге – окремих його частин. Право вето, окрім глави держави, рідше, але має верхня палата парламенту щодо актів, прийнятих нижньою палатою. Інколи таке право мають деякі члени невеликих колегіальних органів (Наливайко, с. 33);

5) (лат. veto – забороняю) – у сучасних державах акт, який призупиняє або не допускає набрання чинності рішення якогось органу. Право видавати такий акт (накладати В.) називається правом В. У теорії і практиці конституціоналізму особливо важливе значення має надання главі держави права накладати В. на закони, прийняті парламентом. Найчастіше це право використовується в країнах із президентською і змішаною формами республіканського правління. Накладання В. означає

відмову глави держави санкціонувати (підписати) і оприлюднити закон. (Шляхтун, с. 45).

Вето абсолютне – це відмова глави держави схвалити прийнятий парламентом законопроект, що є остаточною і не може бути подолана (Наливайко, с. 33).

Вето вибіркоче – вето глави держави, що накладається тільки на окремі статті чи положення прийнятого парламентом закону (Наливайко, с. 33).

Вето відкладальне – це повноваження президента, що наділяє главу держави правом повернути переданий йому законопроект для повторного обговорення у парламенті (Наливайко, с. 33).

Вето кишенькове – у США особливий прийом, який раніше застосував президент з метою недопущення набрання чинності прийнятим конгресом законом (Наливайко, с. 33).

Вето народне – конституційно-правовий інститут, який полягає в тому, що у визначеній конституцією строк певне число виборців може в офіційній формі заявити про свою незгоду з прийнятим парламентом законом і таким чином ініціювати винесення його на референдум (Наливайко, с. 33).

Вибір громадянства. Див. *Оптація* (Шляхтун, с. 47).

Вибіркове вето – вето глави держави, що накладається тільки на окремі статті чи положення прийнятого парламентом закону. Інша назва такого вето – «часткове вето». Протилежним В. в. різновидом вето є загальне вето. Див. *Вето* (Шляхтун, с. 47).

Виборець – особа, за якою конституцією або законом визнано право голосу на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. В. можуть бути, як правило, тільки громадяни даної держави. У деяких країнах право голосу на виборах до органів місцевого самоврядування надається також іноземним громадянам та особам без громадянства, які постійно проживають у відповідній місцевості (Шляхтун, с. 47).

Вибори 1) найважливіший інститут сучасної демократії, одна з основних форм вираження волі народу і його участі в політичному процесі і, одночасно,

засіб формування представницьких органів (парламенту, місцевого самоврядування) та заміщення деяких вищих державних посад (наприклад, посади президента). Вільні та демократичні вибори можливі за трьох умов: їх альтернативності (виборець має можливість надати перевагу одному з декількох кандидатів), свободи проведення виборчої кампанії і свободи волевиявлення виборців (Бисага, с. 10); **2)** спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їхньої посадової особи шляхом голосування уповноважених на те осіб і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів цих осіб за умови, коли на здобуття кожного мандата мають право балотуватися два і більше кандидатів. В. в конституційному праві класифікують за різними підставами: 1) залежно від того, які органи обираються, вибори поділяються на парламентські (вибори народних депутатів), президентські (вибори Президента України) та місцеві (вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів); 2) залежно від того, обирається виборний орган повністю або частково, розрізняють загальні та часткові (тобто замість депутатів, які вибули, коли обирається лише частина колегіального виборного органу влади) В.; 3) залежно від підстав проведення В. можуть бути черговими, позачерговими (достроковими), проміжними або повторними; 4) залежно від територіальних меж проведення В. поділяють на загальнонаціональні та місцеві (локальні); 5) залежно від способу волевиявлення виборців розрізняють прямі та непрямі В. Крім того, інколи вибори поділяють на однопартійні, багатопартійні чи безпартійні; альтернативні та безальтернативні; основні та додаткові тощо. (Кравченко, с. 560); **3)** процес, у результаті якого певна сукупність людей шляхом голосування формує склад державного органу або заміщує вакантну виборну посаду (Лисенков, с. 154); **4)** спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їх посадової особи шляхом голосування уповноважених на те осіб і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів цих осіб за умови, коли на здобуття кожного мандату мають право балотуватися два і більше кандидатів. Вибори класифікують залежно від: 1) того, які органи

(предмет обрання) обираються (парламентські, президентські та місцеві вибори); 2) того, обирається орган повністю чи частково (загальні та часткові вибори); 3) часу проведення (чергові, позачергові, повторні, перші, додаткові); 4) територіальних меж (загальнонаціональні та місцеві); 5) способу волевиявлення виборців (прямі та непрямі); 6) правових наслідків (дійсні та недійсні). Окрім цього, вибори поділяють на одно-, багато- та безпартійні; альтернативні та безальтернативні, основні та додаткові тощо (Наливайко, с. 34); **5**) це форма безпосереднього народовладдя, зміст якої полягає у волевиявленні народу з метою формування представницьких органів держави чи місцевого самоврядування та обрання посадових осіб цих органів шляхом голосування (Теліпка, с. 519); **6**) 1) процедура безпосереднього обрання або висування певних осіб шляхом голосування для виконання державних чи громадських функцій; 2) волевиявлення народу з метою формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування. Реалізація громадянами свого виборчого права є однією з найважливіших форм їх участі в управлінні державою. Згідно з ідеями народного суверенітету і представницького правління народ є єдиним джерелом влади в державі, а В. – засобом делегування ним владних повноважень своїм представникам в органах влади (див. *Суверенітет, Представницька влада*) (Шляхтун, с. 47).

Вибори альтернативні (лат. *alternus* – чергую, змінюю) – обрання громадянами представника до складу органу, що передбачає процедуру вибору з двох чи більшого числа претендентів. Навіть за умови коли балотується один кандидат у депутати, вибір є: голосувати «за» чи «проти», тобто обрати чи відхилити запропоновану кандидатуру (Наливайко, с. 34).

Вибори вільні – це вибори, за умов організації і проведення яких повністю виключається будь-який примус щодо участі або не участі як у виборах в цілому, так і власне у самій процедурі голосування, а також виключається тиск на виборця при виявленні ним волі щодо обрання кандидата (кандидатів) на виборах (Наливайко, с. 34).

Вибори додаткові – вибори, що проводяться для поповнення представницького закладу, якщо з його складу вибув один або декілька членів (Наливайко, с. 34).

Вибори місцеві – безпосереднє волевиявлення територіальних громад; спосіб формування органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями посадової особи місцевого самоврядування шляхом голосування членів територіальної громади і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю. В Україні – це вибори депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних і обласних рад та сільських, селищних і міських голів. Вони є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (Наливайко, с. 34).

Вибори народних депутатів України – передбачене Конституцією та іншими законами України безпосереднє волевиявлення громадян з метою формування конституційного складу Верховної Ради України шляхом таємного голосування (Наливайко, с. 35).

Вибори недійсні – скасування Центральною виборчою комісією результатів виборів, якщо під час їх проведення були допущені порушення Закону про вибори, що вплинули на наслідки виборів (Наливайко, с. 35).

Вибори непрямі – процедура обрання органів державної влади або органів місцевою самоврядування чи посадових осіб не безпосередньо виборцями, а іншими суб'єктами. Ці вибори можуть бути дво- та багатоступеневими. Двоступеневі вибори – виборча процедура, за якої з усіх виборців безпосередньо обираються представники (колегія виборщиків), які обирають посадових осіб і формують органи. Багатоступеневі вибори – це виборча процедура, за якої нижчі представницькі органи обирають представників до вищих представницьких органів, а останні обирають представників органів на ступінь вище (система виборів представницьких органів в КНР). За такого способу проведення виборів виборці не мають безпосереднього впливу на результати виборів. В Україні шляхом непрямих виборів обираються Голова Верховної Ради України, виконавчі

органи місцевих рад, голови обласних, районних та районних (у містах) рад (Наливайко, с. 35).

Вибори парламентські – вибори депутатів представницького органу законодавчої влади держави (Наливайко, с. 35).

Вибори перші (нові) – вибори, що проводяться в новоутвореній адміністративно-територіальній одиниці. Строк повноважень обраних депутатів відповідної ради чи посадової особи складає строк, який залишається до проведення чергових виборів (Наливайко, с. 35).

Вибори повторні – спосіб формування органів державної влади або органів місцевого самоврядування чи посадових осіб, що проводять за рішенням Центральної виборчої комісії у тих випадках, коли вибори по відповідному виборчому округу були визнані недійсними або такими, що не відбулися. Призначаються не пізніше як через місяць від дня визнання виборів недійсними або такими, що не відбулися (Наливайко, с. 35).

Вибори позачергові (проміжні) – процедура обрання органів державної влади або органів місцевого самоврядування чи посадових осіб, що відбувається внаслідок передчасного припинення виборним органом (посадовою особою) своєї діяльності – дотермінового розпуску парламенту; смерті або відставки сільського, Селищною, міського голови, голови ради, президента країни (Наливайко, с. 35).

Вибори політичні – демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів місцевого самоврядування (органів державної влади) або підтвердження повноважень на новий термін, процедура призначення посадових осіб через волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законодавством правил та регламентів (Наливайко, с. 36).

Вибори президента України – це передбачене Конституцією та іншими законами України безпосереднє волевиявлення народу щодо персонального заміщення посади глави Української держави шляхом таємного голосування (Наливайко, с. 36).

Вибори президентські – обрання глави держави – президента у країнах із республіканською формою правління (Наливайко, с. 36).

Вибори проміжні – 1) вибори в Україні, що призначаються в одномандатному виборчому окрузі у разі вибуття обраного в ньому депутата; 2) вибори у США, під час яких переобирають увесь склад палати представників й третину сенату, а також губернаторів штатів і які проводять у листопаді кожного парного року (Наливайко, с. 36).

Вибори такі, що не відбулися – ситуація під час виборчої кампанії в Україні, коли всі кандидати, що були зареєстровані у відповідному виборчому окрузі, відмовилися від балотування або з інших причин вибули з участі у виборах. (Наливайко, с. 36).

Вибори чергові – це формування органів державної влади або органів місцевого самоврядування чи посадових осіб, що проводиться у зв'язку з закінченням терміну повне важень виборного органу (Наливайко, с. 36).

Вибори як конституційно-правовий інститут – це сукупність конституційно-правових норм, які регулюють процес обрання кандидатів у представницькі органи і на виборні посади (Наливайко, с. 36).

Віборна посада – посада в державному апараті або в системі місцевого самоврядування, що обіймається шляхом обрання кандидата населенням, представницьким органом державної влади або представницьким органом місцевого самоврядування (Шляхтун, с. 48).

Віборний округ – орган держави, місцевого самоврядування або громадської організації, що створюється шляхом виборів населенням або іншим органом (Шляхтун, с. 48).

Віборний орган – орган державної влади, орган місцевого самоврядування, який обирається громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування та має відповідно до законодавства право представляти інтереси народу, територіальної громади приймати від його (їх) імені владні рішення, обов'язкові для виконання. (Наливайко, с. 36).

Виборні посади – посади в державному апараті, органах місцевого самоврядування та об'єднаннях громадян, заміщення яких відбувається шляхом виборів (Наливайко, с. 36).

Віборність 1) спосіб утворення і внутрішньої самоорганізації органів держави, місцевого самоврядування або громадських організацій, що полягає в обранні їх членів і відповідних посадових осіб населенням або іншим органом. (Наливайко, с. 36); **2)** спосіб утворення і внутрішньої самоорганізації органів держави, місцевого самоврядування або громадських організацій, що полягає в обранні їх членів і відповідних посадових осіб населенням або іншим органом. Іншим способом утворення таких органів і визначення посадових осіб є призначення (Шляхтун, с. 48).

Віборність суддів – один із конституційних принципів організації судової влади в деяких країнах, який означає, що всі або основна частина суддів у державі має обиратися або безпосередньо населенням, або певним представницьким органом. У демократичних державах обрання суддів безпосередньо населенням трапляється досить рідко (судді нижчих судів у більшості штатів США і в деяких кантонах Швейцарії) (Шляхтун, с. 48).

Виборці 1) особи, які мають право брати участь в обранні представницьких державних органів влади та органів місцевого самоврядування (Гладун, с. 403); **2)** громадяни, що належать до списку осіб, які відповідно до Конституції та законів мають право брати участь у виборах. В Україні – це громадяни України, які мають право голосу на виборах і на день їх проведення досягли 18 років та включені до списків осіб, які мають право брати участь у виборах народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. Будь-які обмеження виборчих прав, які не передбачені конституційним законодавством, а також безпідставна відмова у включенні до списку виборців є порушенням прав людини й дискримінацією. Не можуть бути виборцями громадяни, яких визнано судом недієздатними (Наливайко, с. 37); **3)** це громадяни України – суб'єкти виборчого процесу, які мають право голосу, а відтак, право

брати участь у виборах президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної ради Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів (Теліпко, с. 519).

Виборча (грошова) застава 1) грошова сума, яку зобов'язані внести на спеціальний рахунок політичні партії (блоки) або окремі кандидати під час реєстрації. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (ст. 44), наприклад, передбачає, що партія (блок) вносить В. з. в розмірі 2500 мінімальних розмірів заробітної плати (Кравченко, с. 560); **2)** грошова сума, яку зобов'язані внести на спеціальний рахунок політичні партії (блоки) або окремі кандидати під час реєстрації. Відповідно до чинного законодавства України В. з. повертається партіям (блокам) які взяли участь у розподілі депутатських мандатів, тобто подолали виборчий бар'єр. В. з., внесена партією (блоком) яка не взяла участі у розподілі депутатських мандатів, перераховується до Державного бюджету України (Наливайко, с. 37).

Віборча географія – 1) галузь наукових знань, складова політичної географії, що досліджує особливості поведінки виборців залежно від географічних чинників (електоральна географія); 2) практика маніпулювання при встановленні меж виборчих округів («виборча геометрія»). Здійснюється в інтересах правлячих партійно-політичних сил. Виборче законодавство вимагає рівності виборчих округів за чисельністю виборців. Адміністрація від правлячої партії намагається так встановити межі окремих виборчих округів, щоб, зберігаючи необхідну чисельність виборців, зосередити в них якомога більшу частину прихильників своїх політичних суперників на виборах. У результаті останні перемагають у цих округах з великою перевагою голосів, тоді як кандидати від правлячої партії перемагають з меншою перевагою, але в більшій кількості округів і тому отримують більше мандатів. Така практика призводить до набуття територією виборчих округів різноманітних форм, тому її називають ще «виборчою геометрією», або «джерримендерингом» (див. *Джерримендеринг*). З метою боротьби з маніпулюванням межами виборчих округів вживаються різні заходи: встановлюються строки обов'язкового перегляду меж виборчих округів

незалежно від того, яка партія перебуватиме при владі в цей період; забороняється розривати територію виборчого округу, яка має бути єдиною. (Шляхтун, с. 49).

Виборча геометрія (географія) («джерримендеринг») – практика маніпуляції з виборчими округами, довільного і умисного їх визначення, «нарізання» з метою отримати перевагу на виборах. Уперше була запроваджена губернатором Елбріджем Джеррі (Elbridg Gerry), який у 1842 році поділив свій штат Массачусетс на округи таким чином, щоб сприяти своїй політичній партії. Пізніше практика джерримендерингу набула значного поширення як у США, так і в інших країнах (Наливайко, с. 37).

Віборча геомётрія. Див. *Виборча географія* (Шляхтун, с. 49).

Виборча дієдатність – виборче право кожного громадянина, що може обмежуватися тільки відповідними законами кожної країни, які визначають такі цензи: вікові, майнові, освітні, професійні, статеві, а також ценз осілості або заборони через скоєні кримінальні злочини та неповноцінний психологічний стан, визначений судом (Наливайко, с. 37).

Виборча дільниця 1) частина території виборчого округу, утворена для підготування і проведення голосування та підрахунку голосів виборців. В. д. утворюються, за винятком окремих випадків, територіальними виборчими комісіями (Кравченко, с. 560); **2)** частина території виборчого округу, утворена для підготовки і проведення голосування та підрахунку голосів виборців. Створюють В. д. окружні виборчі комісії за поданням Київської, Севастопольської міських рад, районних рад, міських рад у межах території одномандатних виборчих округів, а в разі відсутності таких подань – на підставі пропозиції відповідних міських голів або голів рад не пізніше як за 60 днів до дня виборів з кількістю від 20 до 3000 виборців, а у виняткових випадках – з меншою або більшою кількістю виборців (Наливайко, с. 37); **3)** територіальна одиниця, що об'єднує виборців спільним місцем голосування. На В. д. проводиться голосування і первинний підрахунок поданих голосів. Як правило, місця для голосування обладнуються в школах, спортивних залах та інших подібних громадських місцях. В. д. охоплює зазвичай невелике число виборців – кілька

тисяч осіб. У важкодоступних районах, на суднах, що перебувають у плаванні, в лікарнях та інших подібних місцях можуть створюватися менші В. д. Межі В. д. не повинні виходити за межі виборчого округу. Порядок утворення і роботи В. д. встановлюється законодавством про вибори. В Україні порядок утворення В. д. визначається законами України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р. (ст. 20), «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (ст. 19), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р. (ст. 18) (Шляхтун, с. 49).

Віборча застáва – грошова сума, що вноситься на виборах кандидатом у депутати при реєстрації або політичною партією чи виборчим блоком політичних партій під час реєстрації списку кандидатів. В.з. передбачена законодавством багатьох держав. Вона не повертається, якщо за підсумками виборів кандидат чи партія (блок) не наберуть певної частки поданих у виборчому окрузі голосів. Для партій і блоків ця частка найчастіше становить стільки відсотків, скільки й загороджувальний бар'єр (див. *Загороджувальний бар'єр*). В. з. встановлюється з метою запобігання участі у виборах маловпливових осіб і партій, які не мають реальних шансів на перемогу. В Україні В. з. (грошова застава) встановлена законами України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України»» від 18 березня 2004 р. (ст. 49), «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (ст. 46) (Шляхтун, с. 50).

Виборча інформаційна діяльність – це забезпечення громадян, об'єднань громадян, державних органів, установ, організацій відомостями про підготовку і проведення виборів, про діяльність виборчих комісій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій, виборчих блоків партій, політичних діячів як суб'єктів, учасників виборчого процесу (Наливайко, с. 38).

Виборча кампанія 1) стадія, з якої починається офіційна процедура виборів. Її термін визначається законом. Вона включає висування та офіційну реєстрацію кандидатів, їх передвиборну боротьбу, завдання якої ознайомити виборців з їх програмами і платформами, з особами кандидатів і на цій основі зробити свій

вибір (Бисага, с. 10–11); **2)** (франц. campagne – похід, кампанія) – система агітаційних заходів, що проводяться політичними партіями та окремими кандидатами з метою забезпечення власної підтримки з боку громадян на виборах (Наливайко, с. 38); **3)** це сукупність заходів, здійснюваних суб'єктами виборчого процесу з метою висунення та проведення своїх кандидатів до представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування (Теліпко, с. 519); **4)** (фр. campagne – похід, кампанія) – система агітаційних заходів, що проводяться політичними партіями та окремими кандидатами з метою забезпечити собі підтримку громадян на виборах. Офіційно В. к. зазвичай розпочинається з моменту оголошення про призначення виборів або реєстрації кандидата чи партійного списку кандидатів і припиняється за одну-дві доби до початку голосування. Крім політичних партій і окремих кандидатів, у В. к. беруть участь також різні групи їх підтримки, громадські організації, засоби масової інформації тощо (Шляхтун, с. 50).

Віборча картка – документ про право участі в голосуванні, що видається громадянину після внесення його до списку виборців. В. к. видається органом, що веде списки виборців. Вона містить ті самі дані про виборця, що й список виборців: номер у списку, прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, адресу місця проживання тощо (Шляхтун, с. 50).

Виборча квота 1) (виборчий метр, виборча частка, виборча середня) – найменше число голосів, необхідне для обрання одного депутата. В. к. може визначатися як для кожного виборчого округу окремо, так і для всієї країни в цілому (Бисага, с. 11); **2)** (лат. quot – скільки) – це передбачена законом кількість голосів виборців, необхідних для обрання одного депутата від відповідного виборчого округу, тобто для отримання політичною партією (виборчим блоком політичних партій) – суб'єктом виборчого процесу одного депутатського мандата у парламенті, який обирається за партійно-представницьким принципом на основі пропорційної виборчої системи, що визначається шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців на число депутатських мандатів виборчого округу або місць у парламенті, кількість яких встановлена законом (Теліпко, с. 519); **3)** (від

лат. *quot* – скільки) – найменша кількість голосів виборців, необхідна для отримання одного мандата на виборах за пропорційною системою. Вираховується діленням числа голосів виборців у виборчому окрузі, поданих за списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, що подолали загороджувальний бар'єр, на число мандатів в окрузі. За найпростішого способу таких розрахунків, запропонованого 1855 р. англійським адвокатом Томасом Хейром (Т. Hare), що полягає у простому діленні числа голосів на кількість мандатів, визначається так звана природна виборча квота. Складніші методи розрахунків визначають штучну виборчу квоту (див. *Штучна виборча квота*). В. к. може визначатися як для кожного виборчого округу окремо, так і для країни в цілому. Інші назви такої кількості голосів виборців – «виборчий метр», «виборча середня», «виборча частка» (Шляхтун, с. 50).

Виборча квота (виборчий метр) – найменша кількість голосів виборців, необхідних для обрання одного депутата (Лисенков, с. 154).

Виборча квота (виборчий метр, виборча частка) 1) найменше число голосів, необхідне для обрання одного кандидата у пропорційній або змішаній виборчій системі. Наприклад, для встановлення результатів виборів народних депутатів України виборча квота обчислюється за формулою: $V. к. = X : 450$, де $V. к.$ – виборча квота, X – сумарна кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків), що отримали три та більше відсотків голосів виборців (Кравченко, с. 560); 2) найменше число голосів, необхідне для обрання одного кандидата у пропорційній або змішаній виборчій системі (Наливайко, с. 38).

Виборча комісія – колегіальний орган, відповідальний за організацію та проведення виборів до органів влади в державі. Законом України передбачено утворення системи виборчих комісій, до якої належать Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії. До складу Центральної виборчої комісії, яку формує Верховна Рада України, належать 15 членів комісії (Наливайко, с. 38).

Віборча одиниця – об'єднання виборців, від якого обираються депутати до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Залежно від принципу представництва В. о. можуть утворюватися за територіальною (виборчі округи), виробничою (трудові колективи), політико-організаційною (громадсько-політичні організації), етнічною (національні групи), конфесійною (релігійні общини), професійною або іншими ознаками. Найчастіше відповідно до принципу територіального представництва В. о. утворюються за територіальною ознакою (Шляхтун, с. 50).

Віборча середня – те саме, що й виборча квота. Див. *Віборча квота*. (Шляхтун, с. 51).

Віборча система 1) 1. Порядок формування виборних (насамперед представницьких) органів держави. В. с. – найважливіший елемент політичної системи держави, вона регулюється правовими нормами, які в сукупності утворюють виборче право. В. с. охоплює: а) принципи й умови участі у формуванні органів, що обираються; б) організацію і порядок виборів і в деяких країнах відкликання виборних осіб. Конституційними принципами української її. с. с: загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, воля передвиборної агітації, рівність прав кандидатів при проведенні виборчої кампанії. 2. Система розподілу місць у виборних органах після встановлення результатів голосування. Відомі дві основні В. с.: мажоритарна і пропорційна, а також змішані В. с. (Бисага, с. 11–12.); 2) 1. Система суспільних відносин, які складаються з виборами органів публічної влади та визначають порядок їх формування. Ці відносини регулюються конституційно-правовими нормами, які сукупно утворюють конституційно-правовий інститут виборчого права. 2. Певний спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб. При цьому виділяють три основні види виборчих систем, які різняться порядком установаження результатів голосування – мажоритарна, пропорційна та змішана. Мажоритарна В. с. базується на принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установажену більшість голосів виборців у виборчому окрузі, в якому він балотувався, або в

цілому по країні (у разі президентських виборів) – в Україні застосовується на президентських і на виборах депутатів сільських, селищних рад та сільських селищних, міських голів. Пропорційна В. с. передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, що виставили своїх кандидатів до представницького органу, здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів – в Україні з 1 жовтня 2005 р. буде застосована на парламентських виборах, виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у місті рад. Змішана В. с. заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою – в Україні застосовується на парламентських виборах (до 1 жовтня 2005 р.) (Кравченко, с. 560-561); **3)** спосіб, у який залежно від результатів голосування розподіляються мандати між кандидатами на виборні посади (Лисенков, с. 154); **4)** 1) сукупність суспільних відносин, що опосередковують порядок, засади, принципи та організацію і проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування в державі; 2) спосіб розподілення мандатів виборних осіб за результатами голосування на виборах. Розрізняють мажоритарну, пропорційну та змішану В. с. (Наливайко, с. 38); **5)** це встановлений законодавством держави порядок організації і проведення виборів до її представницьких органів та порядок формування виборних органів держави. (Теліпка, с. 519); **6)** 1) у широкому значенні – сукупність норм, що забезпечують участь громадян у формуванні виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування. В. с. є одним із найважливіших елементів політичної системи суспільства. Вона регулюється правовими нормами, що в сукупності становлять виборче право (див. *Виборче право*). В. с. охоплює принципи та умови участі у формуванні виборних органів та організацію і проведення виборів. Найважливішими принципами В. с. в демократичних державах є: загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні; свобода передвиборчої агітації; рівність прав кандидатів у виборчій кампанії. В. с. регулюється і неправовими нормами – корпоративними нормами громадських об'єднань, які беруть участь у

виборах (передусім статутами та іншими документами політичних партій), а також звичаями і традиціями, нормами політичної етики тощо; 2) у вузькому значенні – спосіб голосування, визначення його результатів і розподілу мандатів у виборних органах. Уся багатоманітність В. с. може бути зведена до трьох типів: мажоритарна, пропорційна і змішана. Див. *Мажоритарна виборча система, Пропорційна виборча система, Змішана виборча система* (Шляхтун, с. 51).

Виборча система змішана – це встановлений законодавством спосіб голосування, визначення його результатів і розподілу депутатських мандатів, де поєднуються мажоритарна і пропорційна виборчі системи, та означає, що одна частина депутатів парламенту чи іншого представницького органу обирається за мажоритарною виборчою системою, а інша – за пропорційною (Наливайко, с. 38).

Виборча система куріальна – спосіб виборів до представницьких установ не по виборчих округах і від усієї кількості виборців на них, а по виборчих куріях, які мають нерівні виборчі права (Наливайко, с. 38).

Виборча система мажоритарна (франц. *majorite* – більшість) – система виборів, за якої виборці голосують за конкретних кандидатів, і обраними вважаються ті з них, хто отримав більшість голосів. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняють мажоритарну виборчу систему абсолютної, відносної, кваліфікованої більшості (Наливайко, с. 38–39).

Виборча система пропорційна (пропорційного представництва система) – система виборів, за якої виборці голосують за списки кандидатів у депутати від політичних партій (виборчих блоків партій), а депутатські мандати у представницькому органі отримуються партіями (блоками) пропорційно до кількості поданих за них голосів. Розрізняють пропорційну систему жорстких списків, напівжорстких списків, з преференціями (Наливайко, с. 39).

Виборча скринька – закрита і опломбована або опечатана скринька з вузьким прорізом для опускання виборцями заповнених виборчих бюлетенів, що встановлюється на виборчій дільниці. Назва «В. с.» вживається у виборчому законодавстві. Інша назва – «виборча урна» (Шляхтун, с. 51).

Виборча скринька (виборча урна) – закрита і опломбована або опечатана скринька з вузьким прорізом для опускання виборцями заповнених виборчих бюлетенів, що встановлюється на виборчій дільниці (Наливайко, с. 39).

Віборча частка – те саме, що й виборча квота. Див. *Виборча квота*. (Шляхтун, с. 52).

Виборче законодавство – сукупність законодавчих та інших нормативно-правових актів України, якими регулюється організація підготовки та проведення виборів (Наливайко, с. 39).

Віборче об'єднання – організація постійного або тимчасового характеру, наділена відповідно до виборчого законодавства правом висувати кандидатів на виборах та іншим чином брати участь у виборчому процесі. Найчастіше В. о. є політичні партії і виборчі блоки партій. В. о. можуть бути також громадські організації, трудові колективи, територіальні громади тощо (Шляхтун, с. 52).

Виборче право 1) це предмет конституційного регулювання. Виборча система лише в невеликій частці, та й то не завжди, перебуває в полі зору конституції; це сфера виборчого законодавства (законодавство про вибори). Таке законодавство повинно охоплювати весь виборчий процес: визначення виборчих округів, складання списків виборців, формування органів, на які покладені організація і проведення виборів (виборчі комісії) з детально регламентованими функціями і повноваженнями: висування кандидатів, умови і порядок передвиборної агітації (виборча кампанія); порядок голосування і підрахунку голосів; визначення результатів виборів; порядок оскарження порушень у ході виборчого процесу і оскарження результатів виборів. Важливий компонент виборчої системи – визначення, на якій основі проводяться вибори: на мажоритарній, за партійними списками або на змішаній. У зв'язку з цим говорять про виборчу систему у вузькому сенсі слова (див. *Мажоритарна виборча система. Пропорційна виборча система*). Чітка регламентація кожного із компонентів виборчої системи має чимале значення для того, щоб вибори виразили дійсну волю виборців. Ця регламентація повинна забезпечувати такі демократичні принципи, як рівність виборів та гарантії їхніх прав на всіх стадіях

виборчого процесу, свободу висунення кандидатів у вільній передвиборній боротьбі, нейтральність державного апарату та посадових осіб, публічний характер діяльності виборчих комісій, громадський контроль щодо їх проведення та результатів. Виборче право – у вузькому (суб'єктивному) смислі, конституційне право громадянина вибрати (активне виборче право) і бути обраним (пасивне виборче право) у виборні державні та муніципальні органи, а також приймати участь у референдумі. В широкому смислі виборче право – це система правових норм, які регламентують весь виборчий процес, включаючи і виборче право V вузькому смислі. (Бисага, с. 12); **2)** 1. Головний конституційно-правовий інститут, якого складають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади (об'єктивне В. п.). 2. Закріплене Конституцією України і гарантоване державою право громадянина України вільно обирати та бути обраним до виборних органів публічної влади (суб'єктивне В. п.). При цьому виділяють активне (право обирати) В. п. і пасивне (право бути обраним) В. п. (Кравченко, с. 561); **3)** 1. головний конституційно-правовий інститут, який складають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади (об'єктивне В. п.); 2) закріплене Конституцією України і гарантоване державою право громадянина України вільно обирати та бути обраним до виборних органів публічної влади (суб'єктивне В. п.). Виборче право поділяється на активне і пасивне. (Наливайко, с. 39); **4)** 1) в об'єктивному сенсі – система правових норм, що регулюють порядок формування виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, виборчу систему. Норми В. п. містяться в конституціях, законах про вибори, відповідних нормативних актах глави держави, уряду, центральної виборчої комісії, рішеннях конституційного суду з питань виборчого законодавства тощо. Вони встановлюють: основні принципи виборчого права; вимоги до виборців і кандидатів; порядок організації і діяльності органів з проведення виборів, створення виборчих округів; статус виборців та виборчих об'єднань; процедури передвиборчої агітації і голосування; порядок визначення

результатів виборів, їх оскарження та опротестування; 2) у суб'єктивному сенсі – право громадянина обирати і обиратися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, брати участь у референдумах. В. п. є найважливішим політичним правом громадянина. Розрізняють активне В. п. – право обирати і пасивне В. п. – право обиратися. Основними принципами, на яких ґрунтується В. п. є: загальні, рівні, прямі вибори при таємному голосуванні (див. *Принципи виборчого права*). Є вікові, статеві, майнові, освітні, службові та інші обмеження В. п. Див. *Виборчі цензи* (Шляхтун, с. 52).

Виборче право активне – право громадян брати участь у якості виборця в національних, регіональних та місцевих виборах та у референдумах (Наливайко, с. 39).

Виборче право загальне – 1) у більшості сучасних держав конституційний принцип виборчої системи, що означає надання активного виборчого права всім повнолітнім громадянам держави (крім недієздатних осіб), а також пасивного виборчого права всім громадянам, що відповідає додатковим, визначеним Конституцією чи законами виборчим цензом; 2) принцип виборчого права, який визначає права особи (у більшості держав – громадян) обирати і бути обраним на виборах до представницьких органів або на виборні посади (Наливайко, с. 39).

Виборче право пасивне – право обиратися до виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (Наливайко, с. 39).

Виборче право як інститут конституційного права – 1) у вузькому розумінні – це система норм, які регулюють суспільно-політичні відносини, що виникають у зв'язку з організацією і проведенням виборів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тобто парламентських, президентських, місцевих; 2) у широкому розумінні це система норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з проведенням виборів і референдумів як основних форм безпосереднього народовладдя, безпосередньої демократії (Наливайко, с. 39–40).

Виборчий бар'єр 1) встановлена законом про вибори найменша частка голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, яку необхідно набрати

політичній партії чи виборчому блоку партій на виборах до парламенту чи іншого представницького органу за пропорційною виборчою системою для того, щоб брати участь у розподілі депутатських мандатів (Наливайко, с. 40); **2)** встановлена законом про вибори найменша частка голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, яку необхідно набрати політичній партії чи виборчому блоку партій на виборах до парламенту чи іншого представницького органу за пропорційною виборчою системою для того, щоб брати участь у розподілі депутатських мандатів. Якщо партія такий мінімум голосів не отримала, подані за неї голоси не враховуються при визначенні виборчої квоти. (Шляхтун, с. 52–53).

Віборчий блок 1) (англ. bloc – союз, об'єднання) – це об'єднання двох чи кількох політичних партій, утворене для досягнення спільних політичних цілей, передусім з метою спільної участі у виборчому процесі шляхом висування своїх кандидатів на парламентських або місцевих виборах єдиним списком (Теліпко, с. 519); **2)** угода кількох політичних партій про спільне висування кандидата або списку кандидатів на виборах президента, представницьких органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. В. б. утворюється для об'єднання дій партій і з метою обрання від блоку більшого числа депутатів, ніж було б обрано від кожної партії окремо. Участь у В. б. створює можливість отримувати мандати в представницькому органі для маловпливових політичних партій, які самостійно не змогли б подолати виборчий бар'єр (Шляхтун, с. 53).

Виборчий блок політичних партій – суб'єкт виборчого процесу, що є добровільним об'єднанням декількох політичних партій у порядку і строки, передбачені Законом України «Про вибори народних депутатів України», для спільної участі у виборчій кампанії та який має право висування кандидатів у народні депутати України або кандидатів у Президенти країни (Наливайко, с. 40).

Виборчий бюлетень 1) виборчий документ затвердженої форми для таємного голосування. В. б. видається виборцеві дільничною виборчою комісією на підставі списку виборців і за умови пред'явлення виборцем відповідного документа (Кравченко, с. 561); **2)** (франц. bulletin – записка, папірець) – виборчий документ передбаченої законом форми, до якого занесені у встановленому

порядку всі зареєстровані в конкретному виборчому окрузі суб'єкти на обрання та за яким проводиться таємне голосування і здійснюється підрахунок голосів на виборчих дільницях (Наливайко, с. 40); **3**) (фр. bulletin, італ. bollettino – записка, листок; від пізньолат. bulla – документ, засвідчений печаткою) – це виборчий документ встановлених змісту й форми, призначений для таємного голосування на виборах, за яким проводиться голосування і здійснюється підрахунок голосів виборців на виборчих дільницях (Теліпко, с. 519); **4**) (фр. bulletin – бюлетень, запис, від лат. bulla – печатка, документ з печаткою) – виборчий документ установленної форми для таємного голосування. На виборах до органів державної влади чи органів місцевого самоврядування В. б. містить прізвища, імена та по батькові кандидатів або назви політичних партій (виборчих блоків партій), кандидати від яких балотуються до представницького органу державної влади чи органу місцевого самоврядування (Шляхтун, с. 53–54).

Віборчий вóтум (від лат. votum – бажання, воля) – результати голосування на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (Шляхтун, с. 54).

Віборчий календár – офіційно затверджений і опублікований план проведення виборів, у якому зазначаються дати відповідних стадій виборчого процесу (див. *Віборчий процес*). В. к. затверджується і публікується загальнодержавним органом з організації підготовки і проведення виборів. Затвердження і опублікування В. к. передбачається виборчим законодавством (Шляхтун, с. 54).

Віборчий кóдекс 1) у ряді держав (Франція, Алжир і деякі ін. колишні колонії Франції) спеціальний законодавчий акт, що містить у систематизованому виді всі основні норми виборчого права (Бисага, с. 13); **2)** (від лат. codex – навощена дощечка для письма, книга) – спеціальний законодавчий акт, у якому систематизовано всі основні норми виборчого права. В. к. прийнятий у деяких країнах, зокрема у Франції та її колишніх колоніях (Шляхтун, с. 54).

Віборчий конвéрт – конверт, у якому виборчий бюлетень опускається до виборчої скриньки. В. к. використовується в деяких країнах як додаткова гарантія

таємниці голосування. Виборець отримує В. к. разом із бюлетенем. Залишаючи кабінку для заповнення бюлетеня, він тримає в руках тільки конверт, який опускає до виборчої скриньки. Якщо виборець не бажає голосувати, але за законом зобов'язаний це зробити, він може опустити до скриньки порожній конверт (Шляхтун, с. 54).

Віборчий кóрпус 1) сукупність громадян, що володіють правом голосу (активним виборчим правом) відповідно до закону (т.зв. юридичний В. к.), або сукупність реально голосуючих громадян (т.зв. фактичний 15.к.) (Бисага, с. 13); **2)** сукупність громадян, що мають право голосу (активне виборче право) у відповідності із законом (юридичний В. к.) або сукупність реально голосуючих громадян (фактичний В. к.) (Наливайко, с. 40); **3)** сукупність виборців країни або її територіальної одиниці. Такими одиницями є виборчі округи, межі яких можуть не збігатися з межами адміністративно-територіальних одиниць. Розрізняють юридичний, фактичний і потенційний В. к. Юридичний В. к. – це виборці, які внесені до списків виборців (зареєстровані). Фактичний В. к. – це виборці, які голосують. Потенційний В. к. – усі виборці: як зареєстровані, так і не зареєстровані (Шляхтун, с. 54).

Виборчий корпус потенційний – це сукупність як реєстрованих, так і через будь-яких інших причин незареєстрованих виборців (Наливайко, с. 40).

Виборчий корпус фактичний – це сукупність виборців, які проголосували на виборах (Наливайко, с. 40).

Виборчий корпус юридичний – це сукупність зареєстрованих виборців (включених до списку виборців) (Наливайко, с. 40).

Віборчий метр – те саме, що й виборча квота. Див. *Виборча квота* (Шляхтун, с. 54).

Виборчий округ 1) це територіальна або інша виборча одиниця, в межах яких об'єднуються виборці для обрання депутатів (Бисага, с. 13; Наливайко, с. 40; Кравченко, с. 561); **4)** територіальна одиниця, від якої обираються члени представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Межі В. о. або збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць, або

встановлюються залежно від чисельності населення. Порядок поділу території на В. о. зазвичай устанавлюється законом. Залежно від числа депутатів, які обираються до представницького органу від округу, В. о. поділяються на одномандатні (уніномінальні) і багатомандатні (плюріномінальні, поліномінальні). Від одномандатного В. о. обирається тільки один депутат, від багатомандатного – кілька депутатів, частина депутатів або всі депутати представницького органу. Одномандатні В. о. притаманні мажоритарній виборчій системі, багатомандатні – пропорційній. Одномандатні В. о. мають бути приблизно однаковими числом виборців. За територіальною ознакою розрізняють загальнодержавний і регіональні В. о., які створюються за пропорційної виборчої системи, є вся територія держави. Регіональні В. о. створюються за мажоритарної, іноді – за пропорційної виборчої системи. В. о. поділяються на виборчі дільниці. Перелік В. о. та їх межі доводяться до відома виборців, як правило, через опублікування в пресі. В Україні порядок утворення В. о. визначається законами України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України», від 18 березня 2004 р. (ст. 19), «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (ст. 18), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р. (ст. 17) (Шляхтун, с. 54–55).

Виборчий процес 1) один з основних елементів виборчої системи. Включає: 1. призначення виборів (як правило, це прерогативи глави держави чи законодавчого органу), 2. реєстрацію виборців у встановленому законом порядку й організацію виборчих округів, районів і т. д., які формуються відповідно до принципів представництва (територіальним, національним, виробничим і т. д.), утворюються також виборчі дільниці і пункти для голосування, 4. висування кандидатів (здійснюється, як правило, політичними партіями, виборчими блоками, іноді зборами виборців, трудовими колективами й ін.), 5. проведення голосування (в один чи два тура), 6. визначення результатів голосування (підрахунок поданих голосів) і розподіл депутатських мандатів, що здійснюється місцевими і центральними виборчими органами (Бисага, с. 13); **2)** здійснення

громадянами, політичними партіями, виборчими комісіями, іншими суб'єктами виборчого процесу виборчих процедур, передбачених виборчим законодавством України. В. п. здійснюється у кілька стадій: складання списків виборців; утворення виборчих округів; утворення виборчих дільниць; утворення виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів (Кравченко, с. 561); **3)** це сукупність послідовних, логічно обумовлених стадій здійснення виборчих процедур, що здійснюються громадянами, політичними партіями, виборчими комісіями, іншими суб'єктами виборчого процесу з метою формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Виборчий процес відбувається у декілька етапів: призначення виборів; складання списків виборців; утворення виборчих округів; формування виборчих органів; висування і а реєстрація кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків) у багатомандатному окрузі, та кандидатів у депутати в одномандатних округах; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів; реєстрація обраних депутатів і опублікування підсумків виборів (Наливайко, с. 40-41); **4)** це спрямована на формування якісного та кількісного складу представницьких органів публічної влади та обрання виборних посадових осіб держави діяльність суб'єктів виборчого права з реалізації закріплених процесуальними нормами юридичних прав і обов'язків шляхом здійснення в певній послідовності низки виборчих дій (Теліпко, с. 519-520); **5)** законодавчо встановлений порядок організації підготовки і проведення виборів. В. п. є функціональним аспектом виборчої системи. В. п. складається з таких стадій: призначення виборів; встановлення виборчих округів і виборчих дільниць; утворення виборчих комісій; реєстрація (складання списків) виборців; висування і реєстрація кандидатів; передвиборча агітація; проведення голосування; підрахунок голосів і визначення результатів виборів, розподіл депутатських мандатів; оприлюднення результатів виборів (див. *Призначення виборів, Виборчий округ, Виборча дільниця, Виборчі*

комісії, Реєстрація виборців, Висування кандидатів у депутати, Реєстрація кандидатів, Передвиборча агітація, Голосування, Підрахунок голосів). У широкому значенні В. п. охоплює також такі дії його суб'єктів, які законодавчо не регулюються, а визначаються нормами статутів політичних партій, політичними звичаями і традиціями, нормами політичної етики тощо (Шляхтун, с. 55).

Віборчий рух – тимчасове політичне об'єднання громадян, основним завданням якого є забезпечення перемоги своїх кандидатів (кандидата) на виборах. У В. р. беруть участь політичні партії, виборчі блоки політичних партій, громадські організації тощо (Шляхтун, с. 55).

Віборчий список – список кандидатів у депутати від політичної партії (виборчого блоку політичних партій) у багатомандатному виборчому окрузі на виборах до представницького органу влади за пропорційною виборчою системою. Інша назва такого списку – «партійний список». В. с. використовуються як на парламентських виборах, так і на виборах до органів місцевого самоврядування. До В. с. заносяться як члени партії, так і безпартійні громадяни, які мають право обиратися депутатами. Громадянин може бути внесений до В. с. лише однієї партії (блоку). Число кандидатів у депутати з визначенням їх черговості у В. с. не може перевищувати кількості мандатів у виборчому окрузі. В. с. затверджується на з'їзді (зборах, конференції) партії. Залежно від кількості отриманих партією за результатами голосування депутатських мандатів ці мандати отримує відповідна кількість кандидатів у депутати із В. с. є зв'язані і вільні В. с. За зв'язаних В. с. виборець може голосувати лише за список у цілому, не віддаючи переваги окремим кандидатам (Шляхтун, с. 55).

Виборчий фонд 1) форма нагромадження коштів для підготування і проведення виборів депутатів рад усіх рівнів, Президента України, сільських, селищних та міських голів. Виокремлюють декілька видів виборчих фондів: централізовані, окружні і територіальні фонди виборчих комісій, політичних партій, виборчих блоків партій, власні виборчі фонди кандидатів (Наливайко, с. 41); **2)** це форма нагромадження коштів для підготовки і проведення виборів, що має один накопичувальний рахунок у національній валюті, на який надходять

кошти для фінансування передвиборної агітації, операції з якими проводяться лише в безготівковій формі, а також поточні рахунки, з яких здійснюється фінансування витрат на агітацію, і утворений відповідно до закону в установленому виборчою комісією порядку кандидатом на пост президента або політичною партією (виборчим блоком політичних партій), що висунула кандидатів у депутати (Теліпко, с. 520); **3)** (фр. *fond*, від лат. *fundus* – основа) – кошти політичної партії, виборчого блоку політичних партій, кандидата в депутати чи кандидата на виборну посаду, що використовуються ними для фінансування своєї передвиборчої агітації. Порядок формування В. ф. та використання його коштів визначається виборчим законодавством. В. ф. формується за рахунок коштів партій, кандидатів, а також добровільних внесків фізичних і юридичних осіб. Встановлюється максимальна величина В. ф. і внесків до нього. Забороняються добровільні внески до В. ф. іноземних громадян та осіб без громадянства, анонімні внески. В Україні порядок формування В. ф. та використання його коштів визначається законами України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р. (ст. 43), «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (ст. 40), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р. (ст. 86) (Шляхтун, с. 56).

Виборчі відносини – це суспільні відносини, головним чином правового характеру, що виникають у процесі організації підготовки і проведення виборів (Наливайко, с. 41).

Виборчі дії – це первинна організаційно-правова форма виборчих процедур і стадій виборчого процесу, що забезпечує в ході виборів їх динамічне розгортання і завершення (Теліпко, с. 520).

Виборчі дільниці **1)** територіальні одиниці, створювані для проведення голосування і підрахунку голосів (Бисага, с. 13); **2)** це первинні територіальні утворення, що формуються для підготовки організації і проведення голосування та підрахунку голосів виборців, включають в себе територію окремих сіл, селищ,

міст, районів у містах, які входять до складу відповідного виборчого округу (Теліпко, с. 520).

Виборчі документи – письмові документи, що засвідчують певні юридичні факти та статус суб'єктів виборчого процесу і призводять до юридичних наслідків. Основними видами виборчих документів є: списки виборців; виборчий бюлетень; протоколи дільничних комісій про результати голосування на дільниці; передвиборні плакати кандидатів; посвідчення кандидатів, уповноважених осіб політичних партій, виборчих блоків партій, довірених осіб кандидатів; тимчасові посвідчення про обрання (Наливайко, с. 41).

Віборчі кваліфікації – те саме, що й виборчі цензи. Див. *Виборчі цензи* (Шляхтун, с. 56).

Виборчі комісії 1) спеціальні колегіальні виборчі органи, що утворюються у порядку, визначеному законом, для підготування і проведення виборів до органів публічної влади. В Україні утворюються такі виборчі комісії: Центральна В. к., окружні В. к., територіальні В. к., дільничні В. к. (Кравченко, с. 561); **2)** це спеціальні колегіальні державні органи, уповноважені організувати підготовку і проведення виборів та забезпечувати повне й однакове дотримання виборчого законодавства України на всій території України і щодо всіх видів виборів (Теліпко, с. 520); **3)** найпоширеніша назва органів з організації підготовки і проведення виборів. В. к. можуть формуватися парламентом, урядом, органами місцевого самоврядування, В. к. вищого рівня. Члени В. к. розглядаються як посадові особи, частина їх працює на громадських засадах. Залежно від території, на яку поширюються їхні повноваження, розрізняють загальнодержавну, територіальні, окружні та дільничні В. к. Повноваження загальнодержавної В. к., яка найчастіше називається центральною або національною (наприклад, Центральна виборча рада – в Іспанії, Національна виборча рада – в Колумбії), поширюються на всю країну. Територіальні В. к. утворюються в адміністративно-територіальних одиницях. Окружні В. к. утворюються у виборчих округах, а дільничні – на виборчих дільницях. Усі В. к. організують підготовку і проведення виборів, забезпечують контроль за додержанням виборчого

законодавства, визначають результати виборів. Окружні В. к. реєструють кандидатів по своєму округу, визначають переможців за результатами голосування. Дільничні В. к. складають списки виборців, проводять голосування, підрахунок голосів. В. к. бувають постійними і тимчасовими (створюються лише на час виборів). Центральні В. к., як правило, діють на постійній основі, окружні і дільничні – на тимчасовій. Територіальні В. к. бувають як постійними, так і тимчасовими. У деяких країнах (Великій Британії, Італії, Франції та ін.) роль центральної виборчої комісії виконує міністерство внутрішніх справ. В Україні порядок утворення В. к. визначається законами України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України»» від 18 березня 2004 р. (ст. 23, 24), «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (ст. 22, 23), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р. (ст. 21, 22) (Шляхтун, с. 56–57).

Виборчі комісії в Україні (лат. *comissio* – доручення) – передбачені Конституцією і законами України спеціальні органи, до виключних повноважень яких входить забезпечення організації підготовки і проведення виборів народних депутатів України, виборів Президента України, виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів, реалізація та захист виборчих прав громадян, забезпечення у межах, визначених законами, контролю за дотриманням виборчого законодавства держави тощо. В. к. будують свою діяльність на принципах законності, об'єктивності, компетентності, незалежності, колегіальності розгляду і прийняття рішень, обґрунтованості рішень, відкритості і гласності (Наливайко, с. 41).

Виборчі комісії дільничні – виборчі органи, які утворюються для організації голосування виборців на виборчих дільницях та підрахунку голосів на виборах. В Україні В. д. к. утворюються на всіх видах виборів (Наливайко, с. 41).

Виборчі комісії окружні – виборчі органи, які формуються для організації підготовки і проведення виборів в межах багатомандатних та одномандатних виборчих округів. В Україні В. о. к. формуються на виборах народних депутатів

України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборах (Наливайко, с. 42).

Виборчі комісії територіальні – виборчі органи, які формуються для організації підготовки і проведення виборів на визначеній законом території. В Україні різновидом В. т. к. є Центральна виборча комісія, виборча комісія Автономної Республіки Крим, а також 225 територіальних виборчих комісій на виборах Президента України. В. т. к. очолюють також :тему відповідних виборчих комісій на місцевих виборах (Наливайко, с. 42).

Віборчі курії (лат. curia, від cum – разом і vir – чоловік) – особливі розряди, на які поділяються виборці за класовою, національною, професійною, релігійною та іншими ознаками, а також самі виборці, що входять до їх складу. Кожна В. к. обирає заздалегідь визначене число депутатів незалежно від її чисельності. Поділ на В. к. суперечить принципу рівного представництва, який вимагає, щоб кожний депутат обирався від однакового числа виборців, і в сучасному світі трапляється як виняток (Індонезія, Фіджі) (Шляхтун, с. 57).

Виборчі округи 1) територіальні одиниці, від яких обираються члени виборних державних органів. У залежності від того, скільки депутатів обирається в кожному В. о., розрізняються одномандатні (уніномінальні) і багатомандатні (поліномінальні) В. о. В. о. також можуть бути загальнодержавними (при пропорційній виборчій системі, при виборах глави держави) і регіональними (завжди при мажоритарній і іноді при пропорційній виборчій системі) (Бисага, с. 13-14); **2)** це територіальні утворення, що формуються для проведення виборів, включають в себе один або кілька районів, міст, районів у містах, утворюються в межах одного з регіонів України – Автономної республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, – з урахуванням їх внутрішнього адміністративно-територіального устрою (Теліпко, с. 520).

Віборчі органи 1) органи, що забезпечують практичну підготовку і проведення виборів. У різних держаках В. о. можуть бути як спеціальні виборчі комісії, так і уже існуючі державні органи – муніципалітети, суди, органи внутрішніх справ. В Україні систему В. о. складають Центральна виборча комісія,

окружні (територіальні) і дільничні виборчі комісії (Бисага, с. 14); 2) органи з організації підготовки і проведення виборів. У різних країнах В. о. можуть бути як звичайні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, так і спеціально створені виборчі комісії. В. о. бувають центральними, окружними та дільничними. В одних країнах функції центрального виборчого органу виконує міністерство внутрішніх справ (Велика Британія, Італія, Франція та ін.). У виборчих округах функцію контролю виконує спеціальний чиновник – уповноважений з виборів. В інших країнах створюються спеціальні виборчі комісії. Загальнодержавна виборча комісія, яка зазвичай називається центральною або національною, є постійно діючим державним органом, а її члени – державними службовцями, що працюють на постійній основі. Іноді до складу центральної виборчої комісії входять також представники найбільших політичних партій. У США центрального виборчого органу в масштабі країни взагалі немає, такі органи діють тільки на рівні штатів. В. о. низової ланки (дільничні В. о.) призначаються або В. о. вищого рівня, або органами місцевого самоврядування. Центральні В. о. утворюють виборчі округи, затверджують списки кандидатів у депутати, здійснюють загальний контроль за додержанням законодавства про вибори, вирішують питання матеріально-технічного забезпечення виборів, підбивають підсумки виборів та оприлюднюють їх результати. Окружні В. о. утворюють виборчі дільниці, реєструють кандидатів, стежать за додержанням законодавства про вибори, ведуть підрахунок голосів тощо. Дільничні В. о. складають списки виборців, забезпечують і проводять голосування, ведуть підрахунок голосів тощо. В Україні систему В. о. складають: Центральна виборча комісія, окружні виборчі комісії і дільничні виборчі комісії. Див. *Виборчі комісії*. (Шляхтун, с. 57–58).

Виборчі права громадян – конституційне право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади, дієвого самоврядування, в тому числі брати участь у висуванні кандидатів на Зорах,

передвиборній агітації, у роботі виборчих комісій, спостереженні за виборами (Наливайко, с. 42).

Виборчі процедури – це конкретний порядок здійснення передбачених виборчим законодавством дій, прийняття відповідними виборчими комісіями рішень, які забезпечують реалізацію виборчих прав учасників виборів на відповідних стадіях виборчого процесу (Теліпко, с. 520).

Віборчі цѣнзи (кваліфікації) 1) встановлювані конституцією чи виборчим законом умови для отримання чи здійснення виборчого права. Конституційній практиці різних країн відомі наступні В. ц.: віковий, громадянства, грамотності, майновий, освітній, осідлості, статі, расовий, службовий, мовний. Майновий, етапі, расовий В. ц. завжди носять дискримінаційний характер і несумісні з демократичними принципами виборчого права. Інші В. ц. самі по собі не є дискримінаційними, але можуть бути використані в дискримінаційних цілях (напр., при надмірному завищенні цензу осідлості) (Бисага, с. 14); **2)** встановлені конституцією та виборчим законодавством умови отримання або здійснення виборчого права. В. ц. не можна встановлювати виборчим або іншим законом, якщо вони не встановлені в конституції, або якщо конституція не передбачила можливості встановлення їх законом. Конституційній практиці різних країн відомі такі В. ц.: віковий, громадянства, майновий, мовний, освітній, осілості, письменності, службовий, статі, расовий (див. *Віковий ценз, Громадянства ценз, Майновий ценз, Мовний ценз, Освітній ценз, Осілості ценз, Письменності ценз, Службовий ценз, Статі ценз*). Одні В. ц. зумовлені об'єктивно (наприклад, віковий, громадянства, мовний тощо), інші (майновий, статі, расовий) мають дискримінаційний характер і несумісні з демократичними принципами виборчого права. Інша назва таких цензів – «виборчі кваліфікації» (Шляхтун, с. 58).

Виборчі цензи (лат. census – перепис, опис) – це передбачені законом критерії чи умови, з якими пов'язується можливість набуття особою активного і пасивного виборчого права (Теліпко, с. 521).

Віборчо-правові спѣри – спори, що виникають між суб'єктами виборчого права з питань застосування законодавчих та інших нормативних актів про

вибори. Такими суб'єктами є громадяни (виборці), політичні партії та їх виборчі блоки, виборчі органи (комісії), органи державної влади, органи місцевого самоврядування та ін. Виборчі скарги можуть вноситися на постанови виборчих органів з питань реєстрації кандидатів, обрання певних осіб, порушень під час проведення передвиборчої агітації тощо. Подавати такі скарги й відповідати на них можуть кандидати, представники конкуруючих у виборчому окрузі списків кандидатів, політичні партії (блоки), що висували списки кандидатів у виборчому окрузі. В.-п. с. розглядаються виборчими органами та судами. До відповідного виборчого органу скарга подається у письмовій формі з правовим обґрунтуванням протягом певного часу після оголошення результатів виборів. У судовому порядку оскаржуються рішення виборчих органів. Розглядаючи таку скаргу, суд може ухвалити одне з таких рішень: про безпідставність скарги; про дійсність виборів і оголошення осіб обраними; про скасування постанови про оголошення осіб обраними; про оголошення виборів такими, що не відбулися. Скасування виборів не відбувається, якщо порушення виборчого процесу не вплинули на результати виборів. Скарги розглядаються у встановлені законом стислі строки. Нерідко закони про вибори містять склад пов'язаних із виборами правопорушень, за які встановлено кримінальні санкції. У деяких країнах діють спеціальні судові або квазісудові органи, які поєднують повноваження виборчих комісій і деякі судові та адміністративні функції (див. *Електоральна юстиція*). Законодавством України за адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, передбачено адміністративні санкції (ст. 212–212 Кодексу України про адміністративні правопорушення), а за перешкоджання здійсненню виборчого права – кримінальні санкції (ст. 157 ККУ) (Шляхтун, с. 58–59).

Виборщики – особи, яких безпосередньо обирають виборці й які уповноважені остаточно обрати на виборну посаду конкретного кандидата за умов непрямих (двоступневих або багатоступневих) виборів, якщо формування якогось представницького органу чи обрання посадової особи відбувається

шляхом подання виборцями своїх голосів не безпосередньо за кандидатів на виборну посаду, а за виборців другого ступеня – виборщиків (Наливайко, с. 42).

Вид на проживання 1) документ, що видається апатридові за встановленою процедурою компетентними державними органами країни його перебування (Наливайко, с. 42); **2)** документ, що видається органами внутрішніх справ іноземним громадянам або особам без громадянства на право постійного проживання на території даної держави (Шляхтун, с. 59).

Видатки бюджету – кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум (Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.) (Наливайко, с. 42).

Видача особи іноземній державі – видача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у вчиненні або засуджена за вчинення злочину Див. *Екстрадиція* (Шляхтун, с. 59).

Відворення за межами держави 1) примусове вислання особи за межі держави. В. за м. д. особи, позбавленої її громадянства, називається експатріацією. В. за м. д. як видача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у вчиненні або засуджена за вчинення злочину, називаються екстрадицією (Наливайко, с. 42); **2)** примусове вислання особи за межі держави. В. за м. д. особи, позбавленої її громадянства, називається екстрадицією. В. за м. д. як видача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у вчиненні або засуджена за вчинення злочину, називаються екстрадицією. Національне законодавство, як правило, забороняє В. за м. д. її громадян. Екстрадиція іноземних громадян та осіб без громадянства допускається зазвичай тільки у випадках, передбачених договором між державами. Рішення про екстрадицію, як правило, ухвалює суд. Конституції багатьох демократичних держав забороняють також В. за м. д. іноземців, які на законних підставах перебувають у країні. В. за м. д. як засіб адміністративного примусу застосовується щодо іноземного громадянина у разі: якщо його дії суперечать інтересам забезпечення державної безпеки або охорони громадянського порядку; якщо це необхідно для охорони

здоров'я і моральності населення, захисту прав і законних інтересів інших осіб; якщо він грубо порушив законодавство про правовий статус іноземних громадян, митне, валютне або інше національне законодавство. У всіх таких випадках рішення про В. за м. д. приймається компетентним державним органом. Особа, яка видворяється, зобов'язана залишити країну в строк, зазначений у рішенні. У разі ухилення від виїзду особа підлягає затриманню і видворенню у примусовому порядку (Шляхтун, с. 59).

Визнання громадянства 1) один зі способів придбання громадянства, що представляє собою вольовий акт держави, в якому юридично закріплюється фактично існуюче положення (Бисага, с. 14); **2)** – один із способів набуття громадянства, який полягає в юридичному закріпленні вольовим актом держави фактичного стану речей із громадянством. Прикладом В. г. може бути визнання деякими колишніми радянськими республіками, що стали незалежними державами, громадянами цих держав усіх громадян колишнього СРСР, які постійно проживали на їх території на певний момент. Так, Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. встановив, що всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України (ст. 9) (Шляхтун, с. 59).

Визнання міжнародно-правове – акт, за допомогою якого держава, група держав чи міжнародна організація констатують наявність фактів, що є основою для правовідносин, різних за обсягом та формами (Наливайко, с. 43).

Визначення результатів виборів – з'ясування, встановлення, хто з кандидатів на обрання має обіймати виборну посаду. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі результати виборів встановлює Центральна виборча комісія. В одномандатних виборчих округах рішення про визнання депутата обраним ухвалює окружна виборча комісія (Наливайко, с. 43).

Виключна (морська) економічна зона України – морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, включаючи райони навколо островів, що їй належать. Ширина виключної (морської) економічної зони становить до двохсот морських миль, відлічених від тих самих вихідних ліній, що і

територіальне море України (Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р) (Наливайко, с. 43).

Віключна компетенція – у федеративній державі сфера виключних повноважень федерації або її суб'єктів. Сфера В. к. предметно визначається в конституції. У сфері В. к. федерації тільки федеральні органи можуть бути наділені владними повноваженнями і здійснювати їх. До сфери В. к. федерації, зокрема, належить: видання федеральних законів; встановлення і стягнення федеральних податків і зборів; забезпечення оборони; здійснення зовнішньої політики; регулювання зовнішньої торгівлі; регулювання грошового обігу; поштова служба та ін. Допускається делегування окремих повноважень сфери В. к. федерації її суб'єктам. У сфері В. к. суб'єктів федерації тільки їх органи можуть мати і здійснювати владні повноваження. Окремі повноваження сфери В. к. суб'єктів федерації можуть бути делеговані як центральним органам влади, так і органам місцевого самоврядування. Іншими сферами компетенції є спільна (конкуруюча) компетенція і залишкова компетенція. Див. *Сфери компетенції федерації та її суб'єктів, Конкуруюча компетенція, Залишкова компетенція* (Шляхтун, с. 59–60).

Виконавча влада 1) відповідно до теорії поділу влади одна із самостійної і незалежної публічної влади (поряд із законодавчою і судовою) у державі. Являє собою сукупність повноважень по керуванню держ. справами, включаючи повноваження підзаконодавчого регулювання (адміністративної нормотворчості), повноваження зовнішньополітичного представництва, повноваження по здійсненню різного роду адміністративного контролю, а також іноді і законодавчі повноваження (у порядку делегованої чи надзвичайної законодавчості), а також систему держ. органів, що здійснюють перераховані вище повноваження. Сучасні конституції формально наділяють В. в. главу держави (у парламентських монархіях і республіках, у президентських республіках) чи уряд (у республіках змішаного типу). Однак наділі в парламентських монархіях і республіках уся В. в. цілому належить уряду, у дуалістичних монархіях – монарху разом із урядом, а в республіках змішаного типу здійснення В. в. урядом, як правило, відбувається під

безпосереднім наглядом і контролем глави держави (президента). На регіональному і місцевому рівнях В. н. здійснюється різними органами місцевого керування і місцевого самоврядування (губернаторами, мерами, префектами, старостами і підлеглим їм апаратом) (Бисага, с. 14-15); **2)** гілка державної влади, здійснення якої згідно з теорією поділу влади покладається на систему органів В. в. – сукупність органів державної влади, наділених компетенцією в галузі державного управління та матеріальними, фінансовими, кадровими, інформаційними та іншими ресурсами, необхідними для її реалізації в організаційних і правових формах та із застосуванням методів діяльності, що передбачені Конституцією України для виконавчої гілки влади (Кравченко, с. 561-562); **3)** відповідно до теорії поділу влади одна з трьох самостійних і незалежних гілок державної влади (поряд із законодавчою і судовою гілками влади), яка є сукупністю повноважень з управління державними справами. Конституційно-правовий інститут В. в. становить сукупність норм, які закріплюють систему суб'єктів управління державними справами та їх повноваження. Ці повноваження охоплюють: визначення і реалізацію основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави; управління державними справами; виконання законів; нормовстановлення (видання органами В. в. нормативно-правових актів у межах власної компетенції, на основі та на виконання законів і в порядку делегованого законодавства); здійснення зовнішньої політики (Шляхтун, с. 60–61).

Виконавче провадження – сукупність дій органів і посадових осіб державної виконавчої служби, спрямованих на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які здійснюються на підставах, у спосіб та в межах повноважень, визначених Законом України «Про виконавче провадження» та іншими нормативно-правовими актами, виданими відповідно до цього закону та інших законів, а також рішеннями, що відповідно до цього закону підлягають примусовому виконанню (Наливайко, с. 43).

Виконавчий комітет – 1) в СРСР – виконавчий і розпорядчий орган місцевої ради народних депутатів, що утворювався з числа депутатів цієї ради; 2) робочий

орган деяких міжнародних організацій, а також національних громадських організацій; 3) в Україні В. к. є одним із різновидів виконавчих органів рад як органів місцевого самоврядування. Згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи (ст. 11) (Шляхтун, с. 61).

Викона́вчий о́рган місце́вого самоврядува́ння – орган, що формується і здійснює виконавчі та розпорядчі функції на місцевому рівні. Представницькі органи місцевого самоврядування скликаються періодично для вирішення найважливіших питань. На відміну від них В. о. м. с. є постійно діючою структурою з повсякденного управління життєдіяльністю адміністративно-територіальної одиниці. В одних випадках В. о. м. с. обирається представницьким органом місцевого самоврядування (мер у Франції, джунта в Італії, магістрат у деяких землях ФРН), в інших – обирається безпосередньо населенням (Японія, деякі штати США і землі ФРН). В. о. м. с. може бути одноособовим (мер у Франції, бургомістр у ФРН, губернатор префектури, мер міста, староста села в Японії) і колегіальним (джунта в Італії, магістрат у деяких землях ФРН) (Шляхтун, с. 61–62).

Виконавчі органи місцевого самоврядування – це органи, які відповідно до Конституції України та ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування, реалізації рішень, ухвалених територіальними громадами, відповідними радами у межах, визначених цими та іншими законами (Наливайко, с. 43).

Виконання конституційних норм – це активна поведінка суб'єктів правовідносин, яка впливає із конституційних приписів (Наливайко, с. 43).

Виконання норм права – це форма реалізації зобов'язуючих правових норм, яка полягає у здійсненні суб'єктами покладених на них юридичних обов'язків активного характеру (Наливайко, с. 43).

Використання конституційних норм – це форма їх реалізації правомочними суб'єктами права шляхом реалізації наданих їм суб'єктивних прав у вигляді дозволу або правомочності (Наливайко, с. 44).

Вина – це складова суб'єктивної сторони правопорушення, яка характеризує внутрішній психологічний стан правопорушника, його ставлення до своїх протиправних дій та до їх негативних наслідків (Наливайко, с. 44).

Винагорода парламентарія – грошові кошти, що отримуються парламентарієм за парламентську діяльність. Інша назва таких грошових коштів – «парламентський індемнітет». Див. *Парламентський індемнітет* (Шляхтун, с. 62).

Виняткова компетенція – сукупність повноважень, предмет яких перебуває у віданні тільки одного суб'єкта – певної держави, суб'єкта федерації, політико-адміністративної одиниці держави, державного органу або органу місцевого самоврядування (Шляхтун, с. 62).

Вирішальний голос – на відміну від дорадчого голосу, право на, участь у вирішенні питання, поставленого на голосування в колегіальному органі. Вирішальний голос має кожний зареєстрований виборець на виборах і при проведенні референдуму, усі депутати представницьких органів. У більш вузькому смислі, вирішальний голос – це голос голови будь-якого органу, комісії, зборів і т.д., який дає перевагу при прийнятті рішення, якщо голоси учасників розподілені порівну (Бисага, с. 15).

Висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні – одержання, збирання, створення, поширення, використання і зберігання інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб про роботу цих органів (Наливайко, с. 44).

Вислуга років – різновид трудового стажу, що є тривалим періодом часу з виконання певної професійної діяльності, який за чинним законодавством є підставою для призначення і виплати пенсій за В. р., а також різних надбавок до заробітної плати та інших пільг у трудових відносинах (Наливайко, с. 44).

Висування кандидатів 1) одна з основних стадій виборчого процесу, на якій визначається коло осіб, що претендують на обрання до представницьких установ чи на виборні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування (Наливайко, с. 44); **2)** одна з основних стадій виборчого процесу, на якій визначається коло осіб, що претендують на обрання до представницьких установ чи на виборні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Офіційне В. к. розпочинається від дня, зазначеного в акті про призначення виборів або у виборчому законі. Кандидатами висуваються особи, наділені пасивним виборчим правом відповідно до вимог, передбачених для певної посади або дня депутатського мандата (Шляхтун, с. 63).

Вихід із громадянства (відмова від громадянства) – припинення громадянства за волевиявленням особи. В. із г. є одним із способів припинення громадянства поряд із втратою громадянства та позбавленням громадянства і може відбуватися за клопотанням заінтересованого громадянина й відповідного дозволу компетентного органу держави (як правило, глави держави) або в порядку реєстрації – за заявою громадянина, яка спеціального дозволу не потребує. У Великій Британії, США та деяких інших країнах для В. із г. дозвіл державних органів не потрібний. У Франції вільно вийти з громадянства можуть лише особи, які набули громадянство Франції за «правом крові» за кордоном. Підстави для відмови у припиненні громадянства встановлюються законом. Такими підставами можуть бути: отримання громадянином повістки про призов на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу і перебування на такій службі; притягнення громадянина як обвинуваченого в кримінальній справі або якщо стосовно нього наявний обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню. За відсутності таких підстав у задоволенні клопотання або заяви не має бути відмовлено. Згідно з Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. В. із г. України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те,

що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України. В. із г. України не допускається, якщо особу, яка клопоче про В. із г. України, в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню (ст. 18) (Шляхтун, с. 63).

Вихід із громадянства – це припинення громадянства за ініціативою особи (Наливайко, с. 44).

Віхід із держави – відокремлення від держави якої-небудь її частини. Інша назва такого відокремлення – «сецесія». Див. *Сецесія* (Шляхтун, с. 63).

Вища рада юстиції – (Вища рада магістратури, Вища судова рада тощо) – в цілому ряді країн спеціальний (особливий) орган державної влади, до завдань якого, насамперед, входить добір кандидатур на посади суддів загальних судів, а також здійснення дисциплінарних функцій щодо суддів. Звичайно, головують у цих органах глави держав або міністри юстиції. Порядок формування рад є досить різним: їх склад визначається главою держави, парламентом, самим суддівським корпусом або в інший спосіб. В Україні загальний статус Вищої ради юстиції визначено в ст. 131 Конституції. До її відання належить внесення подань про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад, прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності, здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів. Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзди суддів, адвокатів, представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції входять за посадами Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України. (Бисага, с. 16-17); **2)** колегіальний, незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу,

здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їхню дисциплінарну відповідальність (Кравченко, с. 562); **3)** назва органу управління судової влади України. Згідно з Конституцією України до відання В. р. ю. належить 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад; 2) прийнятні рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності; 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів. В. р. ю. складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до В. р. ю. по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів В. р. ю. До складу В. р. ю. входять за посадою: Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України (ст. 131). Організація і порядок діяльності В. р. ю. визначаються Законом України «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 р. та регламентом В. р. ю., який затверджується на її засіданні (Шляхтун, с. 64).

Вища рада юстиції України – колегіальний, незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їхню дисциплінарну відповідальність. Діє відповідно до ст. 131 Конституції України, складається з 20 членів: по три члени призначаються Верховною Радою країни, Президентом України, з'їздом адвокатів України, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ; два члени призначаються всеукраїнською конференцією працівників прокуратури. До

складу В. р. ю. входять за посадою Голова Верховного Суду України, міністр юстиції, Генеральний прокурор України. Строк повноважень членів В. р. ю., крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить шість років. Повноваження, організація і порядок діяльності В. р. ю. визначаються Конституцією України, Законом України «Про Вищу раду юстиції» 1998 р. (Наливайко, с. 44).

Вищий орган держави – орган державної влади, компетенція якого поширюється на всю територію держави. В. о. д. є глава держави, парламент, уряд, вищі загальні і спеціалізовані суди, конституційний суд. Система В. о. д. встановлюється конституцією. Діяльність глави держави, парламенту і уряду має політичний характер. Судові органи формально відсторонені від реалізації державних функцій політичного характеру за винятком тих випадків, коли вони здійснюють конституційний контроль (Шляхтун, с. 65).

Відання 1) питання або сфери, якими займаються ті чи інші держави, суб'єкти федерації, політико-адміністративні одиниці держави, органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи; (Наливайко, с. 46); **2)** питання або сфери, якими займаються ті чи ті держави, суб'єкти федерації, політико-адміністративні одиниці держави, органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи. Термін «В.» вживається в конституціях та інших нормативно-правових актах найчастіше при визначенні компетенції органів влади та їх посадових осіб, а також у науковій і навчальній конституційно-правовій літературі (Шляхтун, с. 65).

Відділення церкви від держави – демократичний принцип взаємин між держ. владою і церквою (тобто релігійними органами), що означає, що церква є приватною організацією, що не має ніяких держ. функцій, а держава не втручається у внутріцерковні справи. В. ц. в. д. закріплено в більшості сучасних конституцій або шляхом безпосереднього проголошення в них цього принципу, або вказівкою на світський (секулярний) характер держави. У ряді країн (Великобританія, Ізраїль, Швеція, Норвегія) законодавчо закріплений союз між церквою і державою, а в деяких країнах Латинської Америки діє «право

патронату» – церква знаходиться під контролем держави (Аргентина, Болівія, Венесуела, Гаїті, Колумбія, Парагвай, Перу) (Бисага, с. 17).

Відкладальне вето (від лат. veto – забороняю) – вето, яке відкладає введення в дію якогось акта і може бути подолане. Інші назви такого вето – «відносне вето», «супензивне вето». Див. *Вето* (Шляхтун, с. 65).

Відкладальне питання – порушене на засіданні парламенту питання щодо обговорюваного питання з пропозицією відкласти його розгляд чи прийняття з нього остаточного рішення до настання певних обставин **чи** здійснення певних дій. В. п. може бути порушене як до початку, так і в ході обговорення питання порядку денного, документа, законопроекту чи їх структурної частини тощо. Порушити В. п. можуть парламентарії, а щодо законопроектів – також інші особи та органи, які мають право законодавчої ініціативи. Розгляд і прийняття рішення щодо В. п. здійснюється відразу після його порушення. Розгляд В. п. у Верховній Раді України врегульовано Регламентом Верховної Ради України (ст. 3.5.2–3.5.4) (Шляхтун, с. 65–66).

Відкладне вето – це право глави держави відмовити в затвердженні ухваленого парламентом законопроекту, яке, однак, може бути подолане, якщо парламент ухвалить його вдруге, і такою кількістю голосів від загального свого складу, що встановлена законом як достатня для набуття прийнятим законопроектом статусу закону попри незгоду на це глави держави. (Теліпко В. ТС. – К., 2009. С. 521).

Відкликання депутата 1) дострокове припинення повноважень депутата за волевиявленням виборців (Наливайко, с. 46); **2)** дострокове припинення повноважень депутата за волевиявленням виборців. Інститут відкликання дає виборцям можливість здійснювати дійовий контроль за депутатами представницьких органів. Передбачається, що депутат, котрий не виконує накази виборців або показав себе некомпетентним, нечесним чи вчинив проступок, несумісний з високим званням депутата, може бути відкликаний виборцями шляхом голосування. Законодавство визначає підстави для В. д., суб'єктів цього процесу, порядок підготовки, проведення та встановлення результатів

голосування з питання про В. д. тощо. В. д. здійснюється з ініціативи певного числа виборців або того об'єднання громадян, яке висунуло даного кандидата. Голосування проводиться у тому самому порядку, що й вибори, але виборець має вибрати варіант відповіді: за або проти відкликання. Конституційно-правовий інститут В. д. є характерним для конституційного законодавства соціалістичних країн і пов'язується з імперативним мандатом. У демократичних державах інституту В. д. не має, що пов'язано з вільним мандатом. Вважається, що імперативний мандат, інститут В. д. ставлять депутата у залежність від виборців певного виборчого округу, тоді як у парламенті чи представницькому органі місцевого самоврядування він повинен бути представником, відповідно, усієї нації чи територіальної громади та обстоювати спільні інтереси, а не інтереси тільки тих виборців, які за нього голосувати (Шляхтун, с. 66).

Відкрите голосування – спосіб прийняття політичних та інших рішень, за якого учасники процесу прийняття рішення відкрито висловлюють власну позицію. В. г. може здійснюватися підняттям руки, вставанням, голосом тощо (див. *Голосування в парламенті*). На виборах В. г. використовується дуже рідко, найчастіше у низовій ланці представницьких органів місцевого самоврядування шляхом підняття руки. В. г. використовувалося до 90-х років ХХ ст. у деяких африканських країнах на виборах органів місцевого самоврядування, а нині застосовується на виборах низової ланки зборів народних представників у Китаї (Шляхтун, с. 66).

Відкрите засідання 1) засідання органу державної влади або органу місцевого самоврядування, на якому можуть бути присутні сторонні. Відкритими зазвичай є засідання представницьких та судових органів. Принцип відкритості засідань парламенту закріплений в конституції (Наливайко, с. 46); 2) засідання органу державної влади або органу місцевого самоврядування, на якому можуть бути присутні сторонні. Відкритими зазвичай є засідання представницьких та судових органів. Принцип відкритості засідань парламенту і судових органів закріплюється в конституції. Відкритість (гласність) судового процесу є одним із основних конституційних принципів судочинства (див. *Судочинство*). У залі

сесійних засідань парламенту відведені спеціальні місця для сторонніх – гостьові балкони, галереї або ложі, куди може пройти будь-який громадянин за перепусткою. Доступ сторонніх обмежується місткістю гостьових приміщень. Присутні не можуть подавати які-небудь репліки, порушувати порядок. З метою запобігання терористичним актам відвідувачів часто особисто оглядають. Закриті засідання представницьких і судових органів проводяться як виняток. Див. *Закрите засідання* (Шляхтун, с. 66-67).

Відкріпне посвідчення – це документ суворої звітності, який видається дільничною виборчою комісією на підставі письмової заяви виборця, який вибуває з населеного пункту, де він включений до списку виборців, або повертається з-за кордону в Україну (Теліпко, с. 521).

Відмова в довірі – одна з форм парламентського контролю за діяльністю уряду, за якої уряд сам порушує перед парламентом питання про довіру йому. Застосовується в країнах з парламентарними і деяких країнах зі змішаною формою державного правління. Відмова парламенту в довірі уряду має наслідком відставку останнього і може супроводжуватися достроковим припиненням повноважень (розпуском) парламенту главою держави з ініціативи уряду. В. в. д. може відбутися лише тоді, коли уряд сам порушив у парламенті питання про довіру йому у зв'язку з яким-небудь актом, прийняття якого він домагається від парламенту. Див. *Питання про довіру*. (Шляхтун, с. 67).

Відмова від громадянства – припинення громадянства за волевиявленням особи. Те саме, що й вихід із громадянства. Див. *Вихід із громадянства* (Шляхтун, с. 67).

Відносна більшість (при голосуванні) – 1) у виборчому праві – найбільше число голосів виборців, яке набрав кандидат у виборчому окрузі порівняно з іншими кандидатами, кожним окремо; 2) при голосуванні в парламенті – найбільше число парламентаріїв, які проголосували за один із варіантів парламентського рішення. Див. *Більшість*. (Наливайко, с. 46; Шляхтун, с. 67).

Відносне véто (від лат. veto – забороняю) – вето, яке може бути подолане. Інші назви такого вето – «відкладальне вето», «супензивне вето». Протилежним В. в. різновидом вето є абсолютне вето. Див. *Veto* (Шляхтун, с. 67).

Відносні права – права, які належать певній особі у відносинах з іншою конкретно визначеною особою. В. п. є зобов'язальними правами, які виникають з договорів, із заподіяння шкоди майну, життю і здоров'ю, з безпідставного придбання або збереження майна та з інших підстав, визначених законом. (Наливайко, с. 47).

Відносної більшості мажоритарна виборча система – різновид мажоритарної виборчої системи, за якого обраним вважається кандидат, який набрав у виборчому окрузі найбільше число голосів виборців порівняно з іншими кандидатами, кожним окремо. Див. *Мажоритарна виборча система* (Шляхтун, с. 67).

Відокремлення церкви від держави 1) конституційний принцип, який означає розмежування сфер діяльності держави і церкви і відсторонення церкви й релігійних організацій від участі у здійсненні функцій держави. (Наливайко, с. 47); **2)** конституційний принцип, який означає розмежування сфер діяльності держави і церкви і відсторонення церкви й релігійних організацій від участі у здійсненні функцій держави. Змістовно В. ц. від д. полягає в тому, що церква відсторонена від ведення актів громадянського стану (державної реєстрації народження, шлюбу, розлучення, смерті тощо), участі в державному управлінні (церква і релігійні організації не наділяються політичними правами, церковні формули і символи не використовуються в державних церемоніях – у разі приведення до присяги в суді, в армії тощо) та виховному процесі в державних органах, закладах та установах (у школах, збройних силах, виправно-трудових установах тощо). Релігійні організації не мають права брати участь у діяльності політичних партій, надавати їм фінансову підтримку, висувати кандидатів на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо. Держава, зі свого боку, не втручається в діяльність релігійних організацій, що здійснюється в межах закону, не фінансує діяльність будь-яких релігійних

організацій. Жодна релігія не визнається державою як обов'язкова. Всі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Конституційна реалізація принципу В. ц. від д. склалася як правове узагальнення досвіду довготривалої соціально-політичної боротьби з клерикалізмом і визнання необхідності поставити в однакові правові умови різні конфесії у їх суперництві за вплив на державну політику. Конституційне В. ц. від д. здійснено в небагатьох країнах світу – США, Франції, Італії, соціалістичних і деяких постсоціалістичних країнах. У конституціях багатьох держав передбачено статус державної, або офіційної, релігії (див. *Державна релігія*). В. ц. від д. здійснюється на основі пріоритету конституційно закріпленої свободи совісті як права людини вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої (див. *Свобода совісті*). Пріоритет свободи совісті передбачає заборону законом дій, що розпалюють ворожнечу і ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями або з атеїстичними переконаннями. Відповідно держава відмовляється від примушування громадян сповідувати ту чи ту релігію, а також від втручання у внутрішньоцерковні справи. Принцип В. ц. від д. передбачає відокремлення школи від церкви, яке означає світський характер державної системи освіти, її відокремлення від церкви і релігійних організацій. У демократичних державах В. ц. від д. не має абсолютного характеру. Навіть там, де держава є повністю світською, вона сприяє поширенню релігії, надає субсидії церковним школам, заохочує в різних формах вивчення релігії в державних школах. Принцип В. ц. від д., а школи – від церкви закріплено в ч. 3 ст. 35 Конституції України (Шляхтун, с. 67–68).

Відомості – 1) назва офіційних та інформаційних видань представницьких (законодавчих), а також (рідше) інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування (наприклад, «Відомості Верховної Ради України»); 2) певні факти, дані про кого-, що-небудь (Шляхтун, с. 68).

Відомості Верховної Ради України – офіційне видання Верховної Ради України. Щотижневий нормативний бюлетень українською та російською мовами. Засновник – Верховна Рада України. Видавець – Парламентське видавництво (Шляхтун, с. 68).

Відомство 1) центральний орган управління, який здійснює галузеве або міжгалузеве управління. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є уряд – Кабінет Міністрів України. До його складу входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри України. (Бисага, с. 17); **2)** центральна установа, яка відає певною галуззю або сферою суспільного життя і входить до системи органів виконавчої влади (Наливайко, с. 47); **3)** центральний орган державного управління спеціальної компетенції. В. утворюються для керівництва окремими сферами господарського і соціально-культурного будівництва. Номенклатура В. різна і залежить від національних традицій слововживання. В. можуть бути урядовими – входити до складу уряду – й неурядовими. Основними урядовими В. є міністерства, які іноді називаються департаментами, секретаріатами або державними комітетами. У складі міністерств іноді створюються великі самостійні підрозділи з різними назвами. Неурядові В. також мають широкий спектр назв: «комісія», «комітет», «рада», «голове управління», «агенство», «бюро» тощо. Вони можуть бути підпорядковані урядовим В., уряду в цілому або його главі (главі виконавчої влади), а можуть бути незалежними і не перебувати в підпорядкуванні будь-якого органу (наприклад, рахункова палата, парламентський уповноважений з прав людини, центральна виборча комісія). Утворення незалежних В. передбачається конституцією або законом (Шляхтун, с. 68-69).

Відомчість – обмеження інтересами тільки свого відомства. Термін «В.» містить зазвичай дещо негативний відтінок в оцінці тих чи тих органів і посадових осіб і наголошує на тому, що орган чи посадова особа вирішують питання, виходячи із суто вузьких інтересів відповідного відомства, не враховують інших інтересів (Шляхтун, с. 69).

Відповідальність у конституційному праві – відповідальність суб'єктів конституційного права, передусім органів публічної влади, їхніх посадових осіб, за порушення конституційно-правових норм. Формами такої відповідальності можуть бути: накладання вето на правовий акт, скасування правового акта,

дострокове припинення повноважень, усунення з поста, визнання виборів недійсними тощо (Кравченко, с. 562).

Відповідальність політична – різновид соціальної відповідальності, морально-психологічна установка суб'єктів політики, яка ґрунтується на глибокому розумінні сенсу і наслідків політичної діяльності (Наливайко, с. 47).

Відпустка – вільний від роботи час протягом визначеної законом тривалості в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади), а у випадках, передбачених законом, заробітної плати чи наданням соціальної допомоги. Право на В. мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Іноземні громадяни та особи без громадянства, які працюють в Україні, мають право на В. нарівні з громадянами України. В. – час відпочинку (неробочий час) – проміжок часу, протягом якого працівник у відповідності до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку (графіку змінності) звільняється від виконання своїх трудових обов'язків, визначених трудовим договором, і який він може використовувати на власний розсуд. Установлюються такі види відпусток: щорічні відпустки (основна відпустка, додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці, додаткова відпустка за особливий характер праці, інші додаткові відпустки, передбачені законодавством); додаткові відпустки у зв'язку з навчанням; творча відпустка; соціальні відпустки (відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей); відпустки без збереження заробітної плати. Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватись інші види В. (Наливайко, с. 47).

Відпустка без збереження заробітної плати за згодою сторін – за сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником

та власником або уповноваженим ним органом, але не більше 15 календарних днів на рік (ЗУ «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.) (Наливайко, с. 49).

Відпустка для догляду за дитиною – вид соціальної відпустки, що надається після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку з виплатою за ці періоди соціальної допомоги відповідно до закону. Ця відпустка може бути використана повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину. Підприємство за рахунок власних коштів може надавати жінкам частково оплачувану відпустку та відпустку без зберігання заробітної плати для догляду за дитиною більшої тривалості. У разі, якщо дитина потребує домашньою доглядом, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку. За бажанням жінки або інших осіб, що мають право на цю відпустку, у період перебування їх у відпустці для догляду за дитиною вони можуть працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за ними зберігається право на одержання соціальної допомоги в період відпустки для догляду за дитиною. Відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається за заявою жінки або осіб, що мають право на цю відпустку, повністю або частково в межах встановленого періоду та оформляється наказом (розпорядженням) роботодавця. Відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею віку трьох років не надається працівнику, якщо дитина перебуває на державному утриманні. Право на соціальну допомогу по доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку має застрахована особа (один із батьків дитини, усиновитель, баба, дід, інший родич або опікун), яка фактично здійснює догляд за дитиною. Зазначена допомога надається застрахованим особам у формі матеріального забезпечення, яке частково компенсує втрату заробітної плати (доходу) у період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Допомога по доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається на кожну дитину. Допомога по доглядом

за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається застрахованій особі у розмірі, що встановлюється правлінням Фонду, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається застрахованій особі, яка фактично здійснює догляд за дитиною, щомісяця з дня надання відпустки для догляду за дитиною по день її закінчення, але не більш як по день досягнення дитиною трирічного віку включно. Усиновителям та опікунам допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається не раніше дня прийняття рішення про усиовлення або встановлення опіки (Наливайко, с. 48).

Відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами – на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю: 1) до пологів – 70 календарних днів; 2) після пологів 56 календарних днів (70 календарних днів у разі народження двох або більше дітей та у разі ускладнення пологів), починаючи з дня пологів. Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу), обчисленої відповідно до закону, і не залежить від страхового стажу (Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р) (Наливайко, с. 49).

Відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних навчальних закладах – працівникам, які успішно навчаються на вечірніх відділеннях професійно-технічних навчальних закладів, надається додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом навчального року (Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996) (Наливайко, с. 49).

Відрядження – у трудовому праві поїздка працівника за розпорядженням керівника підприємства для виконання службового доручення поза місцем роботи. На весь період В., у т. ч. часу перебування в дорозі, за працівником зберігаються місце роботи (посада), середній заробіток і сплачуються добові за кожен день перебування у В., вартість проїзду до місця призначення й назад та витрати за найм житла. Після повернення з В. працівник зобов'язаний надати

обґрунтований звіт про виконання службового доручення і витрачені кошти (Наливайко, с. 49).

Відставка 1) дострокове припинення повноважень органу публічної влади, його посадової особи за власним бажанням (наприклад, В. Президента України) або внаслідок обставин, передбачених законом (наприклад, В. Кабінету Міністрів України з ініціативи Президента України, внаслідок прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України) (Кравченко, с. 562); **2)** дострокове припинення повноважень органу публічної влади, його посадової особи за власним бажанням або внаслідок обставин, передбачених законом (Наливайко, с. 49); **3)** складення повноважень органом державної влади або його посадовою особою. Звільненими у В. можуть бути уряд, його глава та окремі члени (міністри), керівники регіональних та місцевих органів виконавчої влади, судді та інші посадові особи. В. глави держави (президента) можлива тільки за його особистою заявою. В. інших посадових осіб можлива як за їх заявою, так і з ініціативи інших посадових осіб і державних органів. Причинами В. уряду можуть бути зміна складу парламенту або обрання нового президента, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду або відмова ним уряду в довірі. Уряд може бути звільнений у В. главою держави. Причинами В. посадових осіб можуть бути також внутрішні розбіжності в уряді, несумісність посад на державній службі, досягнення встановленого законом віку, стан здоров'я, сімейні обставини тощо (Шляхтун, с. 69–70).

Відстрочка виконання рішення – відкладення чи перенесення строку виконання судового рішення на новий строк, який визначається судом. Вона можлива лише за наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим, наприклад: хвороба боржника або членів його сім'ї, відсутність присудженого майна в натурі, стихійне лихо тощо. Питання про В. в. р. вирішується судом, який видав виконавчий документ, за заявою державного виконавця або стягувача чи боржника (Наливайко, с. 49-50).

Війна 1) (в праві) – насильницький засіб вирішення міждержавних конфліктів. Заборонена міжнародним правом. Конституції деяких держав,

прийняті після другої світової війни із врахуванням її важкого досвіду, містять так звані мирні статті, які проголошують беззаперечну відмову від війни як засобу державної політики. Найбільш відомою є ст. 1 Конституції Японії (1947 р.), яка проголошує, що японський народ на віки вічні відмовляється від війни як суверенного права нації (Бисага, с. 17); **2)** воєнні дії між державами, що супроводжуються повним розривом між ними усіх мирних відносин. Предметом конституційно-правового регулювання є оголошення стану війни та її припинення (укладання миру) (Наливайко, с. 50); **3)** воєнні дії між державами, що супроводжуються повним розривом між ними усіх мирних відносин. Предметом конституційно-правового регулювання є оголошення стану В. та її припинення (укладення миру). Повноваження оголошувати стан В. і укласти мир конституції зазвичай відносять до парламенту. У старих конституціях (наприклад, США) йдеться про повноваження парламенту оголошувати В. Новітні конституції, прийняті за умов невизнання міжнародним правом за державами права на агресивну війну, як правило, називають тільки право оголошувати стан війни або стан оборони (ФРН). Термін «стан В.» означає, що на державу здійснено напад, і вона вимушена оборонятися. Мир укладається за допомогою спеціального договору, який підлягає ратифікації парламентом. Згідно з Конституцією України оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру належить до повноважень Верховної Ради України (п. 9 ст. 85) (Шляхтун, с. 70).

Військова повинність – встановлений конституцією обов'язок громадян відбувати військову службу в збройних силах і захищати країну. В. п. уперше була введена 1798 р. у Франції. Як рівнозначний терміну «В. п.» вживається термін «військовий обов'язок». Див. *Військовий обов'язок* (Шляхтун, с. 70).

Військова присяга – урочиста офіційна клятва громадянина при вступі його до лав збройних сил виконувати обов'язок захисту Вітчизни відповідно до конституційних вимог (Шляхтун, с. 70).

Військова служба – згідно із Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. «є почесним обов'язком кожного громадянина України, особливим видом державної служби, пов'язаної з

виконанням громадянином України загального військового обов'язку і службою на конкурсно-контрактній основі у Збройних Силах України та інших військах, створених відповідно до законодавства України» (ст. 2). Основними видами В. с. є: строкова В. с.; В. с. за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин; В. с. за контрактом прапорщиків і мічманів; В. с. жінок за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин, прапорщиків і мічманів та офіцерського складу; В. с. за контрактом курсантів (слухачів) військових навчальних закладів і студентів кафедр (відділень, факультетів, інститутів) військової підготовки вищих навчальних закладів; В. с. за контрактом офіцерського складу (Шляхтун, с. 70).

Військовий обов'язок 1) встановлений конституцією обов'язок громадян відбувати військову службу в збройних силах і захищати країну (Наливайко, с. 50); **2)** це конституційний обов'язок громадян України із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що встановлюється державою і законом з метою забезпечення комплектування Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також підготовки населення до захисту України (Теліпко, с. 521); **3)** встановлений конституцією обов'язок громадян відбувати військову службу в збройних силах і захищати країну. Як служба в збройних силах у мирний час В. о. зазвичай поширюється на осіб чоловічої статі, які досягли певного віку (як правило, 18 років). В. о. є одним із основних конституційних обов'язків громадян (див. *Обов'язок захищати країну*). Конституційні норми конкретизуються і розвиваються в законах про загальний В. о. (військову повинність). Загальний В. о. охоплює: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць, військовий облік; призов на військову службу; проходження за призовом або добровільно військової, альтернативної (невійськової) служби; виконання В. о. в запасі, дотримання правил військового обліку; загальне обов'язкове військове навчання громадян у воєнний час. Від В. о. зазвичай звільняються громадяни: чоловічої статі – молодші 16 років і старші 60 років; жіночої статі – молодші 18 років і старші 50 років; не придатні до військової

служби за станом здоров'я. В. о. встановлено Конституцією України (ст. 65) і конкретизовано в Законі України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. (Шляхтун, с. 70).

Військóвий переворót – насильницьке захоплення державної влади військовими. В. п. є формою державного перевороту. Див. *Державний переворот*. (Шляхтун, с. 70).

Військóвий суд (військовий трибунал) – у деяких країнах суд загальної юрисдикції, що здійснює правосуддя у збройних силах та інших військових формуваннях. В. с. утворюють особливу гілку судів загальної юрисдикції і входять до єдиної судової системи країни. Вони розглядають справи про всі злочини, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними військових зборів, офіцерами і рядовими органів безпеки та ін. В. с. утворюються у військових округах, гарнізонах, арміях, флотах, з'єднаннях та деяких інших формуваннях. У багатьох державах утворення В. с. передбачено тільки за умов воєнного стану. Наявність В. с. у мирний час зазвичай виправдовується необхідністю урахування специфіки відповідних судових справ, зокрема пов'язаної зі збереженням військової таємниці. В Україні порядок утворення В. с. встановлено Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. (Шляхтун, с. 70).

Військóвий трибуна́л (від лат. tribunal – суд) – те саме, що й військовий суд. Див. *Військовий суд*. (Шляхтун, с. 71).

Військóвий ценз – встановлене законом вікове обмеження при наданні активного і пасивного виборчого права. Нижня межа В. ц. для здійснення активного виборчого права у більшості країн світу становить 18 років. У деяких країнах вона може бути дещо нижчою (17 чи 16 років) або вищою (21 рік). В. ц. для здійснення пасивного виборчого права коливається в межах від 18 (ФРН) до 40 років (Італія) на парламентських виборах і від 30 (Колумбія) до 50 років (Італія) на виборах президента. В окремих країнах встановлена або встановлювалася верхня межа В. ц., зокрема для кандидата на пост президента (Габон, Казахстан, Таджикистан) (Шляхтун, с. 71).

Військові суди – в багатьох державах спеціалізовані судові органи (одна з форм загальних судів) або суди особливої категорії, що розглядають справи про злочини військовослужбовців та деяких інших категорій осіб (наприклад, цивільного персоналу військових об'єктів, якщо злочин скоєно на території останніх). В період дії військового стану компетенція військових судів може бути розповсюджена і на інші категорії справ. Конституції деяких країн (наприклад, Чехії 1993 року, Словенії 1991 року) забороняють створення військових судів в мирний час. В Російській Федерації військові суди носять назву військових трибуналів і являються різновидом загальних судів (Бисага, с. 17–18).

Військовозобов'язані – особи, які перебувають у запасі (Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р.) (Наливайко, с. 50).

Військовослужбовці – особи, які проходять військову службу (Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р.) (Наливайко, с. 50).

Віковий ценз – встановлене законом вікове обмеження при наданні активного і пасивного виборчого права (Шляхтун, с. 71).

Вільне обговорення 1) обговорення питань на пленарному засіданні парламенту, яке передбачає, що парламентарії не зв'язані фракційною (партійною) дисципліною і можуть висловлювати та відстоювати власну позицію (Наливайко, с. 50); 2) обговорення питань на пленарному засіданні парламенту, яке передбачає, що парламентарії не зв'язані фракційною (партійною) дисципліною і можуть обстоювати власну позицію. В. о. одним із двох видів обговорення питань на пленарному засіданні парламенту поряд із фракційним обговоренням (див. *Фракційне обговорення*). У деяких країнах (наприклад, у США) обговорення часто має вільний характер, але в більшості країн В. о. проводиться досить рідко, на вимогу певного числа депутатів (не обов'язково більшості) за спеціальною постановою парламенту. У сучасних парламентах обговорення є, як правило, фракційним (Шляхтун, с. 71).

Вільний депутатський мандат (лат. *mandatum* – доручення) – це мандат, що є загальним (хоча депутати і можуть обиратися по виборчих округах, вони представляють усе населення країни), носить факультативний характер (його здійснення вільне від примусу, депутат не зобов'язаний робити щось конкретне, зокрема брати участь у парламентських засіданнях, працювати у профільних комітетах, навіть не зобов'язаний враховувати думку своїх виборців, хоча, звичайно, має моральний обов'язок дослухатися до них), не може бути відкликаний і не потребує схвалення дій мандатарія (презумпція відповідності волі депутатів волі народу не підлягає запереченню) (Теліпко, с. 521).

Вільний мандат 1) форма взаємозв'язків депутата парламенту, іншого представницького органу зі своїми виборцями, яка характеризується тим, що депутат вважається представником усього народу (територіальної громади), ніхто не може відкликати його або давати обов'язкові накази. Беручи участь у здійсненні функцій парламенту (представницького органу місцевого самоврядування), він пов'язаний лише нормами Конституції, відповідальністю перед Богом та своєю совістю, яка повинна підказувати йому, яке рішення приймати щодо тих чи інших проблем, які обговорюються в парламенті чи іншому представницькому органі. Вперше принцип В. м. був сформульований англійським вченим і законодавцем Едмундом Бруком у 1774 р., і його основні положення зводяться до такого: 1) мандат є загальним (тобто, хоча депутати й можуть обиратися на виборчих округах, вони представляють усю націю); 2) мандат – не імперативний, а факультативний (його здійснення вільне від примусу, депутат не зобов'язаний робити щось конкретне, зокрема брати участь у парламентських засіданнях, не зобов'язаний враховувати думку своїх виборців); 3) мандат не підлягає відкликанню; 4) мандат у його здійсненні не потребує схвалення дій мандатарія (презумпція відповідності волі депутатів волі народу не підлягає запереченню). Конституція України, регулюючи питання статусу народних депутатів України, базується на принципі вільного депутатського мандата (хоча прямо про це в тексті Конституції України і не говориться). Такий висновок обґрунтований тим, що Конституція України не передбачає

обов'язковості для депутатів наказів виборців і можливості відкликання депутата виборцями (Кравченко, с. 562); **2)** форма взаємозв'язків депутата парламенту іншого представницького органу зі своїми виборцями, яка характеризується тим, що депутат вважається представником всього народу (територіальної громади), ніхто не може відкликати його або давати обов'язкові накази (Наливайко, с. 50); **3)** (лат. *mandatum*, від *mando* – доручаю) – юридична незалежність депутата парламенту чи іншого представницького органу влади від його виборців. В. м. означає, що депутат не несе юридичної відповідальності перед виборцями за свою діяльність – не зв'язаний наказами виборців і не може бути достроково відкликаний ними. Принцип В. м. застосовується практично в усіх демократичних державах. Це пов'язано з тим, що депутат у них розглядається як представник всієї нації, а не тільки свого виборчого округу. У парламенті він повинен відстоювати загальнонаціональні інтереси, а не виконувати накази своїх виборців. В. м. не означає абсолютної незалежності парламентарія. Депутат залежить від політичної партії, що підтримала його на виборах, або за списком якої він обраний до парламенту. У парламенті він зв'язаний партійною дисципліною, рішеннями партійної фракції, які визначають його позицію з питань, що обговорюються. У більшості країн така залежність є суто політичною: у разі невиконання партійних настанов депутатові може загрожувати лише партійне стягнення аж до виключення з фракції і партії, наслідком чого стає зменшення його впливу в парламенті і шансів перемогти без партійної підтримки на наступних виборах. У деяких країнах у разі залишення фракції чи зміни партійної належності депутат втрачає мандат (див. *Дефекція*). Депутат перебуває під контролем виборців. Дбаючи про власний імідж і розраховуючи на переобрання, він підтримує зв'язки з виборцями, відвідує виборчий округ, інформує виборців про свою роботу та про діяльність парламенту. Представницький орган може достроково припинити повноваження депутата у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього. Депутат може зазнавати тиску з боку громадської думки, засобів масової інформації тощо. Він залежить і від тих осіб та організацій, які фінансували його виборчу кампанію. За наявності В. м. і

відсутності фракційного (партійного) примусу депутат може обстоювати у парламенті не загальнонаціональні чи партійні, а власні і вузькогрупові інтереси. Протилежністю В. м. є імперативний мандат. Див. *Імперативний мандат* (Шляхтун, с. 71–72).

Вільних списків система – один із способів голосування і розподілу депутатських мандатів між кандидатами того самого партійного списку за пропорційної виборчої системи, що полягає у наданні виборцям права голосувати за окремих кандидатів із партійного списку, зазначаючи яким-небудь чином свої переваги одним кандидатам перед іншими (див. *Преференційний вотум*). В. с. с. дозволяє виборцю обирати не тільки партію, а й конкретного кандидата. За цієї системи обираються не ті кандидати, прізвища яких стоять на початку списку, а ті, які набрали найбільшу кількість голосів, причому їм зараховуються й голоси, подані за кандидатів того самого списку з найменшим числом набраних голосів. Офіційне розміщення кандидатів у списку враховується тільки у разі набрання ними однакової кількості голосів. В. с. с. може застосовуватися тільки у виборчих округах з невеликою кількістю мандатів. Застосування її в загальнодержавному виборчому окрузі неможливе через велику кількість кандидатів у партійному списку. В. с. с. застосовується, зокрема, в Австрії, Бельгії, Греції, Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Швеції. Інша назва такої системи – «система відкритих списків». Протилежністю В. с. с. є система зв'язаних списків. Див. *Зв'язаних списків система* (Шляхтун, с. 72).

Вільні вибори – один із основних принципів виборчого права. Див. *Принципи виборчого права* (Шляхтун, с. 72).

Вільно приєднана держава – те саме, що й асоційована держава. Див. *Асоційована держава* (Шляхтун, с. 72).

Віросповідання – належність людини до якої-небудь релігії. У конституційному праві термін «В.» використовується у разі конституційного гарантування свободи В. Див. *Свобода віросповідання* (Шляхтун, с. 72).

Віче 1) народне зібрання, форма спільного волевиявлення суспільства часів Київської Русі, що існувала поряд із владою князя (Наливайко, с. 50);

2) (від старослов. вет – рада) – народні збори у Київській Русі в X– XIV ст. В. існувало поряд із владою князя і було безпосереднім продовженням родоплемінного самоврядування, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ. В. приймало закони, запрошувало та усувало князів, вирішувало питання війни і миру, укладало договори з іншими землями тощо. У Новгородській і Псковській землях, де В. зберігалося до кінця XV – початку XVI ст., йому належала вища законодавча і судова влада (Шляхтун, с. 73).

Влада – багатогранне суспільно-політичне і правове поняття. Влада це: відносини між людьми, коли одні управляють, а інші підкоряються; здатність досягати поставленої мети; спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; спосіб самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; можливість і здатність реалізувати свою волю (Наливайко, с. 50).

Влада державна – 1) політико-правове явище, сутність якого полягає в тому, що виражаючи хоча б формально голю всіх громадян держави, вона (влада) здійснює спрямовуючий, організуючий, регулюючий вплив на суспільство; 2) форма політичної влади, що наділена монопольним правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення, і спирається на спеціальний апарат примусу (Наливайко, с. 51).

Влада дискреційна (франц. *discretionnaire* – залежний від власного розсуду) – спосіб реалізації публічної (тобто з боку держави і місцевого самоврядування) влади, за яким відповідний суб'єкт влади (орган чи посадова особа) застосовує надані йому в межах закону повноваження на власний розсуд, без необхідності узгодження у будь-якій формі своїх дій з іншими суб'єктами (Наливайко, с. 51).

Влада законодавча – одна з гілок державної влади. Її призначенням є здійснення державної влади шляхом законотворення. Функціонально є сукупністю повноважень щодо прийняття законів та інших законодавчих актів, а також супроводження організаційних форм реалізації цих повноважень (Наливайко, с. 51).

Влада контрольна – це влада, яка посідає самостійне місце в системі розподілу державної влади поряд з законодавчою, виконавчою і судовою (Наливайко, с. 51).

Влада місцева – вид публічної влади, що реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Від державної влади відрізняється рядом ознак: а) якщо державна влада поширюється на всіх членів суспільства, то В. м. – лише на певну їх частину; б) державна влада може розв'язувати проблеми загального характеру, В. м. лише локальні; в) державна влада є суверенною, В. м. – має підзаконний характер у порядку та межах, установлених верховною владою (Наливайко, с. 51).

Влада політична – один із найбільш важливих видів влади і визначається як реальна здатність певної соціальної групи або індивіда реалізовувати свою волю, що визначається у кінцевому результаті об'єктивними потребами та інтересами. Головними засобами її виконання є політика, адміністративні акти, правові норми (Наливайко, с. 51).

Влада публічна (лат. publicus – суспільний, народний) – влада, що має суспільний, безособовий і відкритий характер (Наливайко, с. 52).

Влада соціальна – це організована сила, що забезпечує здатність тієї чи іншої особи або соціальної спільності підкоряти своїй волі інших осіб, використовуючи різні методи, у тому числі й примус; це двобічні відносини, де воля носія влади здійснюється через підлеглисть підвладних (Наливайко, с. 52).

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади у правовій державі, основу якої в Україні становлять суди, основними функціями В. с. є: забезпечення та захист від порушень прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб; здійснення правосуддя; судовий контроль (нагляд) за законністю та обґрунтованістю застосування засобів процесуального примусу; тлумачення правових норм; офіційне посвідчення фактів, що мають юридичне значення; обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб'єктності громадян (Наливайко, с. 52).

Власність 1) одна з багатопланових соціологічних категорій економічної науки, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва (Наливайко, с. 52); **2)** 1) форма привласнення благ, відносини між людьми з їх приводу; 2) майно. За своїм характером В. поділяється на два види: публічну і приватну. Суб'єктом права публічної В. може бути держава, суб'єкт федерації, самоврядна місцева територіальна громада, громадське об'єднання (політична партія, громадська організація, церква тощо). Суб'єктом права приватної власності може бути будь-яка фізична чи юридична особа (Шляхтун, с. 73).

Власність державна – привласнення державою засобів виробництва, робочої сили, частки національного доходу та інших об'єктів власності у різних сферах суспільного відтворення (Наливайко, с. 52).

Власність комунальна (лат. communis – спільний) – власність самоврядної територіальної громади, об'єктами якої можуть бути рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності територіальної громади (Наливайко, с. 52).

Власність приватна (лат. privatus – приватний, особистий) – це така форма власності, за якої власність перебуває у володінні окремих осіб або їх груп. Суб'єктами права приватної власності можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава, самоврядна місцева територіальна громада, громадське об'єднання – якщо вони є співвласниками якого-небудь приватного підприємства (наприклад, володіють пакетом його акцій) (Наливайко, с. 52-53).

Власність українського народу – власність, об'єктами якої є земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України (Наливайко, с. 53).

Властивості (юридичні) Конституції України 1) її специфічні риси як Основного Закону, що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність і зміст. До В. ю. К. У. відносять: юридичне верховенство, стабільність, пряму дію норм, особливий механізм правового захисту (Кравченко, с. 562-563); **2)** її специфічні риси як Основного Закону, що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність і зміст (Наливайко, с. 53).

Властивості конституції – це її специфічні риси, які відрізняють конституцію від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність та зміст. Зазвичай виділяють юридичні, політичні та ідеологічні властивості конституції (Бисага, с. 18).

Внутрішній конституційний контроль – форма конституційного контролю, за якої перевірка акта на відповідність конституції здійснюється тим самим органом, що видав акт. Протилежною В. к. к. формою конституційного контролю є зовнішній конституційний контроль. Див. *Зовнішній конституційний контроль, Конституційний контроль* (Шляхтун, с. 74).

Внутрішня політика – владна діяльність щодо керівництва та управління суспільними справами всередині країни. В. п. є однією з двох основних форм політики поряд із зовнішньою політикою. Основне призначення В. п. полягає в узгодженні багатоманітних соціальних інтересів і забезпеченні єдності й цілісності суспільства. В. п. держави спрямована на забезпечення розвитку економічної, соціальної і духовної сфер суспільного життя, прав і свобод громадян, гарантованого соціального захисту населення країни, зміцнення обороноздатності і національної безпеки, охорони громадського порядку,

боротьбу зі злочинністю тощо. Суб'єкти В. п. – соціальні спільності (класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні), політичні організації (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації тощо) та індивіди (громадяни, виборці, посадові особи та ін.) – є суб'єктами конституційно-правових відносин. Поняття «В. п.» є узагальненою характеристикою політики і використовується переважно в політичній науці. Див. *Зовнішня політика* (Шляхтун, с. 74).

Внутрішня політична безпека держави – це такий стан її політичної системи, який забезпечує стабільний розвиток суспільства, відображає інтереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дозволяє ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку. (Наливайко, с. 53).

Воєнна доктрина – це такі концепції і принципи ведення війни, що одержали достатню підтримку офіційних кіл, прийняті для вивчення у військових школах і знаходять визнання у вищих штабах (Наливайко, с. 53).

Воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз (Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.) (Наливайко, с. 53).

Воєнний стан 1) особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Кравченко, с. 563; Наливайко, с. 53); **2)** особливий правовий режим, що

вводиться в окремих місцевостях або на всій території держави у разі оголошення стану війни або загрози збройного нападу. В. с. вводиться з метою створення умов для здійснення органами державної влади, військовим командуванням, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями наданих їм повноважень у разі воєнної загрози. Із введенням В. с. розширюються повноваження військового командування – йому передаються всі функції органів державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки. За умов В. с. призупиняється дія окремих положень конституції. В інтересах оборони обмежуються конституційні права і свободи громадян і юридичних осіб, на них покладаються додаткові обов'язки, розширюються повноваження правоохоронних органів. Воєнним органам надається право віддавати розпорядження місцевим органам державної влади, державним і громадським установам та організаціям. Встановлюється підвищена відповідальність за законами воєнного часу за непокору наказам і розпорядженням воєнних органів. В. с. скасовується зі скасуванням стану війни і зникненням загрози збройного нападу. В. с. є конституційно-правовим інститутом – його введення передбачається конституцією, а правовий режим визначається спеціальним законом. Введення В. с. зазвичай належить до повноважень глави держави. Рішення глави держави про введення В. с. підлягає затвердженню парламентом. Згідно з Конституцією України рішення про введення В. с. в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України приймає відповідно до закону Президент України (п. 20 ст. 106). Указ Президента України про введення В. с. підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення до неї Президента України (п. 31 ст. 85). Зміст правового режиму В. с. (порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах В. с., гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб) та відповідальність за порушення

вимог або невиконання заходів правового режиму В. с. визначає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 6 квітня 2000 р. (Шляхтун, с. 74-75).

Воєнний час – період, що настає в державі у разі оголошення нею стану війни або початку воєнних дій. Початком В. ч. є день і час оголошення стану війни або збройного нападу на державу. Кінцем В. ч. є оголошений день і час припинення воєнних дій. У В. ч. у державі діє правовий режим воєнного стану. Див. *Воєнний стан* (Шляхтун, с. 75).

Волевиявлення – процес втілення волі соціальних суб'єктів у соціальну дійсність. За Конституцією України народне волевиявлення через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69). Виборцям гарантується вільне волевиявлення на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (с. 71) (Наливайко, с. 53–54).

Вотувати (від фр. voter – голосувати) – голосувати, ставити на голосування, приймати яке-небудь рішення шляхом голосування (Шляхтун, с. 75).

Вотум 1) (лат. votum – бажання, воля) – рішення, ухвалене більшістю голосів виборців або членів представницької установи. Наприклад, В. виборчий – результати виборів президента, парламенту тощо. У парламентській практиці В. вираження довіри (недовіри) уряду, посадовій особі тощо. Конституція України (ст. 87) передбачає право Верховної Ради України приймати резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (Кравченко, с. 563); **2)** (лат. votum – бажання, воля) – рішення, прийняте більшістю голосів виборців або членів представницької установи (Наливайко, с. 54); **3)** (лат. votum – бажання, воля) – це рішення, схвалене більшістю голосів виборців або повноважних членів представницької установи народу, яким висловлюється недовіра органу влади чи посадовій особі (Теліпко, с. 521); **4)** думка, виражена більшістю голосів виборців, або рішення, прийняте більшістю членів представницького органу шляхом голосування. Є різні види В. Див. *Виборчий вотум, Вотум довіри, Кумулятивний вотум, Множинний вотум. Вотум недовіри, Непрямий вотум, Обмежений вотум, Обов'язковий вотум, Подвійний вотум, Преференційний вотум* (Шляхтун, с. 75).

Вотум довіри (лат. votum – бажання, воля) – у країнах із парламентарними і деякими змішаними формами правління висловлене парламентом (нижньою палатою) шляхом голосування схвалення політичної лінії, законопроекту або певної акції уряду чи окремого міністра. Ініціатива постановки питання про В. д. може виходити від самого уряду, парламентських фракцій або груп депутатів. Зазвичай вона виходить від уряду. Див. *Питання про довіру* (Шляхтун, с. 75–76).

Вотум кумулятивний – кожен виборець в багатомандатному виборчому окрузі має стільки голосів, скільки слід вибрати кандидатів або менше, і розподіляє свої голоси між кандидатами як завгодно (Наливайко, с. 54).

Вотум недовіри (від лат. votum – бажання, воля) – у країнах із парламентарними і деякими змішаними формами державного правління висловлене парламентом (нижньою палатою) шляхом голосування несхвалення політичної лінії, законопроекту або певної дії уряду чи окремого міністра. Ініціатива постановки питання про вотум довіри, в результаті розгляду якого можливе прийняття резолюції недовіри (осуду), може виходити від самого уряду, від парламентських фракцій або груп депутатів. Зазвичай висловлення В. н. є результатом ініціативи парламентської опозиції. Висловлення В. н. уряду на практиці призводить або до відставки чинного уряду і формування нового, або до розпуску парламенту (нижньої палати) главою держави за ініціативи самого уряду і проведення позачергових парламентських виборів. Найчастіше у разі висловлення йому В. н. у відставку йде коаліційний уряд. Якщо висловлення В. н. уряду відбувається без одночасного визначення глави нового уряду, то такий В. н. вважається деструктивним. Висловлення конструктивного В. н. передбачає одночасне визначення глави нового уряду (див. *Конструктивний вотум недовіри*). Висловлення В. н. окремому міністрові в сучасній парламентській практиці трапляється досить рідко. Право уряду ініціювати розпуск парламенту урівноважує відносини виконавчої і законодавчої гілок влади, що певною мірою послаблює залежність уряду від розкладу в парламенті партійно-політичних сил і дає йому можливість загрозою дострокового розпуску впливати на парламент у процесі прийняття законів (Шляхтун, с. 76).

Вотум обмежений – у виборця в багатомандатному виборчому окрузі менше голосів, чим слід вибрати депутатів від виборчого округу (Наливайко, с. 54).

Вотум плюральний (лат. pluralism – множинний і votum – бажання) – практика надання окремим привілейованим категоріям населення більшої кількості голосів, ніж звичайним виборцям (Наливайко, с. 54).

Всенародне голосування – загальнонаціональний референдум. Див. *Референдум* (Шляхтун, с. 76).

Всенародне обговорення 1) форма безпосередньої демократії у ряді країн, у тому числі в Україні, яка використовується з метою виявлення громадської думки щодо прийняття Конституції, законів та інших загальнодержавних рішень. (Наливайко, с. 54); **2)** участь громадян та їх організацій у правотворчості шляхом направлення до законодавчого органу, партійних комітетів, засобів масової інформації зауважень, побажань і пропозицій щодо опублікованого в пресі і винесеного на обговорення проекту закону чи важливого політичного документа. В. о. найчастіше відбувається в соціалістичних країнах, де офіційно вважається однією з форм безпосередньої демократії. Насправді В. о. виступає засобом політичного маніпулювання масами з боку керівництва правлячої комуністичної партії, яке шляхом організації обговорення, цілеспрямованого добору пропозицій, їх опублікування тощо спрямовує обговорення у бажаному для себе напрямі і видає власні погляди за думку всього народу. В. о. як засіб політичного маніпулювання масами з боку правлячих сил може практикуватися й за інших різновидів недемократичного політичного режиму. За будь-яких умов висловлювані в ході В. о. позиції не мають юридичної сили для органів влади (Шляхтун, с. 76).

Всенародне опитування – те саме, що й консультативний референдум. Див. *Референдум* (Шляхтун, с. 76).

Всеукраїнський референдум – це форма народного волевиявлення, що полягає у гарантованому державою і визначеному законом праві і можливості громадян України вирішувати важливі питання суспільного значення шляхом прямого голосування (Теліпка, с. 521).

Вступ на посаду – початок виконання повноважень на посаді, на яку посадова особа обрана чи призначена. Момент В. на п. глави держави і парламентаріїв зазвичай встановлюється конституцією, інших посадових осіб – відповідними законами. Якщо законом передбачено складення посадовою особою присяги, то вона вступає на посаду з моменту складення присяги. Обрані населенням посадові особи, складення присяги якими законом не передбачено, можуть вступати на посаду з моменту офіційного оголошення виборчою комісією результатів голосування, з моменту вручення посвідчення про обрання або дня, оголошеного розпорядженням обраної особи днем В. на п. Для призначуваних посадових осіб днем В. на п. є день підписання постанови, указу або наказу про їх призначення. Згідно з Конституцією України новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради України (ч. 1 ст. 104), повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги (ч. 4 ст. 79) (Шляхтун, с. 77).

Втрата громадянства – припинення громадянства внаслідок настання певних підстав. В. г. є одним із способів припинення громадянства поряд із виходом з громадянства і позбавленням громадянства (див. *Вихід із громадянства, Позбавлення громадянства*). Підставами В. г. можуть бути: набуття громадянства іншої держави; скасування рішення про надання громадянства (зазвичай – у разі набуття особою громадянства на підставі завідомо неправдивих відомостей і фальшивих документів); непідтримання особою, яка проживає за кордоном, зв'язку зі своєю державою протягом визначеного законом часу; вступ на іноземну державну службу; розірвання шлюбу (в країнах, де передбачено автоматичне набуття громадянства іноземкою у разі укладення нею шлюбу з громадянином даної держави) та ін. В. г. відбувається на основі рішень і дій компетентних державних органів і посадових осіб. Цим В. г. відрізняється від виходу з громадянства, який відбувається за волевиявленням особи і здійснюється за її клопотанням або в порядку реєстрації. Іноді В. г. називається будь-який вид його припинення, у тому числі позбавлення громадянства. Згідно з Законом

України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. В. г. України настає у разі: 1) якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави; 2) якщо іноземець набув громадянство України і не подав у встановленому порядку документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього; 3) якщо громадянин набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство; 4) якщо особа набула громадянство України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів; 5) якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави (ст. 19). Припинення громадянства України не допускається в разі, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства, за винятком випадку, коли громадянство України набуто внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів (Шляхтун, с. 77–78).

Додаток Б. ТЕМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕРМІНІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Назви осіб:

1.1. Назви осіб наділених владою і посадами: *губернатор, депутат, міністр, спікер, суддя та ін.*

1.2. Назви осіб відповідно до їхнього соціального стану: *безробітний, біженець, виборець, військовозобов'язаний та ін.*

2. Назви об'єднань:

2.1. Назви об'єднань осіб: *делегація, житлово-будівельний кооператив, політична партія, релігійна громада, трудовий колектив та ін.*

2.2. Назви політичних партій:

2.2.1. За соціальною ознакою: *жіночі партії, класові партії, молодіжні партії та ін.*

2.2.2. За ідеологічною ознакою: *ліберальні партії, націонал-соціалістські партії, соціал-демократичні партії, соціалістичні партії та ін.;*

2.2.3. За політичною орієнтацією: *ліві партії, праві партії, центристські партії.*

2.2.4. За організаційною ознакою: *кадрові партії, масові партії.*

2.2.5. За місцем у політичній системі: *опозиційні партії, правлячі партії.*

2.2.6. За цілями та характером діяльності: *консервативні партії, радикальні партії, революційні партії, революційно-демократичні партії, реформістські партії.*

2.2.7. За участю у парламентській діяльності: *непарламентські партії, парламентські партії.*

2.3. Назви депутатських об'єднань: *депутатська група, депутатська фракція, депутатський клуб, депутатський корпус, коаліція депутатських фракцій.*

2.4. Назви об'єднань держав: *конфедерація, міждержавна співдружність, міждержавне об'єднання, міждержавне співтовариство, союз, унія та ін.*

3. Назви соціального стану осіб: *багатогромадянство, батьківство, безпритульність та ін.*

4. Назви методів:

4.1. Назви методів науки конституційного права: *конкретно-соціологічний метод, метод конституційних санкцій, метод накладення відповідальності, метод охорони, порівняльно-правовий метод, формально-юридичний аналіз.*

4.2. Назви методів конституційно-правового регулювання: *метод дозволу, метод заборони, метод зобов'язання, метод примусу, метод установа права та ін.*

4.3. Назви виборчих методів: *метод дільників, метод найбільшого виборчого числа, метод найбільшого залишку, метод найбільшої середньої, метод негативного рекламування та ін.*

5. Назви органів й установ, їх сукупностей:

5.1. Назви судів:

5.1.1. Суд конституційної юрисдикції: *Конституційний Суд України.*

5.1.2. Суди загальної юрисдикції: *Верховний Суд України.*

5.1.2.1. Вищі спеціалізовані суди:

5.1.2.1.1 Вищі спеціалізовані загальні суди: *Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.*

5.1.2.1.2. Вищі спеціалізовані господарські суди: *Вищий господарський суд.*

5.1.2.1.3. Вищі спеціалізовані адміністративні суди: *Вищий адміністративний суд.*

5.1.2.2. Апеляційні суди:

5.1.2.2.1. Загальні апеляційні суди: *апеляційні суди Автономної Республіки Крим, апеляційні суди м. Києва і м. Севастополя, апеляційні суди областей.*

5.1.2.2.2. Спеціалізовані апеляційні суди: *апеляційні адміністративні суди, апеляційні господарські суди.*

5.1.2.3. Місцеві суди:

5.1.2.3.1. Загальні місцеві суди: *міські суди, міськрайонні суди, районні суди у містах, районні суди.*

5.1.2.3.2. Господарські місцеві суди: *господарські суди Автономної Республіки Крим, господарські суди м. Києва і м. Севастополя, господарські суди областей.*

5.1.2.3.3. Адміністративні місцеві суди: *окружні адміністративні суди.*

5.1.3. Інші види судів: *касаційний суд, надзвичайний суд, третейський суд, трудовий суд, ювенальний суд та ін.*

5.2. Назви органів прокуратури: *міська прокуратура, обласна прокуратура, районна прокуратура та ін.*

5.3. Назви установ: *бюджетна установа, громадська установа, державна установа, науково-дослідна установа, представницька установа.*

5.4. Назви видів парламенту: *егалітарний парламент, нерівноправний парламент, „підвішений” парламент та ін.*

5.5. Назви комітетів: *виконавчий комітет, державний комітет, об'єднаний комітет, парламентський комітет та ін.*

5.6. Назви комісій:

5.6.1. Назви виборчих комісій: *дільнична виборча комісія, окружна виборча комісія, територіальна виборча комісія, Центральна виборча комісія.*

5.6.2. Назви інших видів комісій: *парламентська комісія, постійна комісія місцевої ради, тимчасова контрольна комісія місцевої ради, узгоджувальна комісія та ін.*

5.7. Назви видів рад: *Верховна Рада України, міська рада, муніципальна рада, обласна рада, районна рада, регіональна рада, селищна рада, сільська рада та ін.*

5.8. Назви урядів: *безпартійний уряд (діловий уряд), коаліційний уряд, однопартійний уряд, уряд меншості, уряд національної єдності та ін.*

5.9. Назви державних адміністрацій: *місцева державна адміністрація, обласна державна адміністрація, районна державна адміністрація.*

5.10. Назви органів державної влади:

5.10.1. За змістом владних повноважень (за функціональним призначенням): *органи виконавчої влади, органи законодавчої влади, органи судової влади.*

5.10.2. За характером функцій і повноважень: *органи загальної компетенції, органи спеціальної компетенції.*

5.10.3. За порядком прийняття рішень: *єдиноначальні органи, колегіальні органи.*

5.10.4. За масштабами діяльності та обсягом компетенції: *місцеві органи виконавчої влади, регіональні органи виконавчої влади, центральні органи.*

5.11. Інші назви органів, установ: *біржа, виконавчий орган місцевого самоврядування, конституційна асамблея, соціальний інститут та ін.*

6. Назви дій, діяльностей і процедур правових органів і суб'єктів права, юридичних осіб:

6.1. Назви дій, пов'язаних з виборами: *визначення результатів виборів, висування кандидатів, бойкотування виборів, передвиборна агітація, фінансування виборчої кампанії та ін.*

6.2. Назви процедур: *законодавча процедура, конституційна процедура, консультативна процедура, парламентська процедура, поточна законодавча процедура та ін.*

6.3. Назви видів голосування: *альтернативне голосування, відкрите голосування, голосування без дебатів, квалітативне голосування, кількісне голосування та ін.*

6.4. Назви видів тлумачень: *автентичне тлумачення, буквальне тлумачення, граматичне тлумачення, доктринальне тлумачення, тлумачення закону та ін.*

6.5. Назви контролю, нагляду:

6.5.1. Залежно від об'єктів і суб'єктів: *громадський контроль, державний контроль, контроль за дотриманням прав людини, митний контроль, фінансовий контроль та ін.*

6.5.2. Назви конституційного контролю:

6.5.2.1. За часом здійснення: *наступний конституційний контроль, попередній конституційний контроль.*

6.5.2.2. За формою: *абстрактний конституційний контроль, конкретний конституційний контроль (інцидентний конституційний контроль).*

6.5.2.3. За обов'язковістю проведення: *обов'язковий конституційний контроль, факультативний конституційний контроль.*

6.5.2.4. За місцем здійснення: *внутрішній конституційний контроль, зовнішній конституційний контроль.*

6.5.2.5. За правовими наслідками: *консультативний конституційний контроль, постановляючий конституційний контроль.*

6.5.2.6. За змістом: *матеріальний конституційний контроль, формальний конституційний контроль.*

6.5.2.7. За часом дії: *друга форма конституційного контролю, перша форма конституційного контролю.*

6.6. Назви видів діяльності та бездіяльності: *адвокатська діяльність, благодійна діяльність, виборча інформаційна діяльність, діяльність політична, правоохоронна діяльність та ін.*

6.7. Назви процесів: *бюджетний процес, виборчий процес, законодавчий процес, конституційний процес, референдний процес та ін.*

6.8. Назви видів міграцій: *безповоротна міграція, внутрішня міграція (імміграція), зовнішня міграція (еміграція), постійна міграція, тимчасова міграція та ін.*

6.9. Назви видів санкцій: *конституційно-правова санкція, санкція конституційно-правової відповідальності, санкція норми референдного права.*

6.10. Інші назви дій, діяльностей і процедур правових органів і суб'єктів права, юридичних осіб: *акламація, балотування, видача особи іноземній державі, видворення за межі держави, виконання норм права та ін.*

7. Назви абстрактних понять та явищ:

7.1. Назви видів правового статусу: *загальний правовий статус людини і громадянина, індивідуальний правовий статус людини і громадянина, конституційний статус особи, конституційно-правовий статус людини, правовий статус народного депутата України та ін.*

7.2. Назви видів власності: *державна власність, загальнодержавна власність, колективна власність, публічна власність, регіональна власність та ін.*

7.3. Назви видів влади: *дискреційна влада, контрольна влада, місцева влада, політична влада, публічна влада та ін.*

7.4. Назви видів юридичних гарантій: *гарантії виборчого права і права на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, гарантії депутатської діяльності, гарантії діяльності кандидатів у депутати, гарантії конституційних прав і свобод, гарантії конституції та ін.*

7.5. Назви принципів:

7.5.1. За сферою дії: *галузеві принципи, міжгалузеві принципи, принципи інститутів права, принципи референдумів, типологічні принципи.*

7.5.2. Загальноправові принципи: *принцип гуманізму, принцип демократизму, принцип рівності всіх перед законом, принцип свободи, принцип справедливості та ін.*

7.5.3. Принципи виборчого права: *принцип безпосереднього волевиявлення народу, принцип верховенства права, принцип вільного волевиявлення, принцип загального виборчого права, принцип рівного виборчого права та ін.*

7.5.4. Принципи судочинства та статусу суддів: *принцип диспозитивності, принцип забезпечення доведеності вини, принцип законності, принцип змагальності сторін, принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом та ін.*

7.5.5. Принципи статусу народного депутата України: *принцип вільного депутатського мандата, принцип здійснення повноважень народним депутатом на постійній основі, принцип несумісності депутатського мандату з іншими видами діяльності, принцип рівноправності депутатів та ін.*

7.5.6. Принципи організації представницької влади: *принцип етнічного представництва, принцип конфесійного представництва, принцип корпоративного представництва, принцип регіонального представництва, принцип станового представництва.*

7.6. Назви конституційних прав і свобод:

7.6.1. За суб'єктами:

7.6.1.1. Права і свободи індивіда: *право голосу, право тунту, право на громадянство в об'єктивному розумінні, право на громадянство в суб'єктивному розумінні, право на громадянство та ін.*

7.6.1.2. Права і свободи групи індивідів: *право на визначення шляхів економічного, соціального і культурного розвитку; право на вільне розпорядження природними ресурсами; право на існування і самовизначення та ін.*

7.6.2. За походженням:

7.6.2.1. Природні, абсолютні права: *право на життя; право на недоторканність особистого і сімейного життя; право на особисту і сімейну таємницю; право на свободу та ін.*

7.6.2.2. Позитивні, відносні права.

7.6.3. За сферами життєдіяльності:

7.6.3.1. Особисті права і свободи громадянина: *право на виклик свідків, право на відмову від свідчень, право на оскарження судових рішень, право на правову допомогу, право на свободу пересування та ін.*

7.6.3.2. Колективні права і свободи:

7.6.3.2.1. Екологічні права: *право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та ін.*

7.6.3.2.2. Економічні права: *право на працю, право на свободу підприємницької діяльності, право приватної власності та ін.*

7.6.3.2.3. Соціально-економічні права: *право на безпечні і здорові умови праці, право на відпочинок, право на вільний вибір професії, право на справедливу оплату праці, право на страйк та ін.*

7.6.3.2.4. Соціальні права: *право на місцеве самоврядування, право на соціальний захист, право на страйк, право на участь у місцевому самоврядуванні.*

7.6.3.2.5. Політичні права: *право брати участь в управлінні державними справами, право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах,*

право вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування та ін.

7.6.3.2.6. Освітньо-культурні права: *право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі, право громадянина на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства, право на освіту та ін.*

7.6.3.2.7. Виборчі права: *активне виборче права, загальне виборче права, опосередковане виборче право, пасивне виборче право, пряме виборче право та ін.*

7.6.4. Інші види прав: *анкетне право, загальне право, право парламенту проводити розслідування з тих чи тих питань, процесуальне право, публічне право та ін.*

7.7. Назви видів свободи: *свобода асоціацій, свобода викладання, свобода віросповідання, свобода господарської ініціативи, свобода друку та ін.*

7.8. Назви конфліктів: *геополітичний конфлікт, міжнародний конфлікт, політичний конфлікт.*

7.9. Назви концепцій прав людини: *колективістська концепція прав людини, концепція національної безпеки, ліберальна концепція прав людини (європейська), марксистська концепція прав людини, расистська концепція прав людини та ін.*

7.10. Назви конституційних обов'язків громадян: *обов'язок вірності державі, обов'язок додержуватися конституції і законів, обов'язок захищати країну, обов'язок не заподіювати шкоди культурній спадщині, обов'язок оберігати навколишнє середовище та ін.*

7.11. Назви видів відповідальності: *дисциплінарна відповідальність, колективна відповідальність уряду, конституційна відповідальність, політична відповідальність, солідарна відповідальність уряду та ін.*

7.12. Назви норм права:

7.12.1. За дією на коло суб'єктів: *виключні норми, загальні норми, спеціальні норми.*

7.12.2. За суб'єктами правотворчості: встановленні главою держави норми, встановленні органами виконавчої влади норми, встановленні органами місцевого самоврядування норми, встановленні парламентом норми, встановленні судами норми.

7.12.3. За характером: бланкетні норми, делеговані норми, диспозитивні норми, заборонні норми.

7.12.4. За часом дії: постійні норми, тимчасові норми.

7.12.5. Назви інших видів норм права: декларативні норми права, забезпечувальні норми права, колізійні норми права, корпоративні норми, оперативні норми права та ін.

7.13. Назви автономій:

7.13.1. За суб'єктами:

7.13.1.1. Автономія установ: адміністративна автономія установ, економічна автономія установ, фінансова автономія установ.

7.13.1.2. Автономія спільнот:

7.13.1.2.1. Територіальна автономія спільнот: адміністративно-територіальна автономія, державна автономія, місцева автономія, національно-державна автономія та ін.

7.13.1.2.2. Екстериторіальна автономія спільнот (культурна автономія спільнот): корпоративна культурна автономія, персональна культурна автономія.

7.13.2. Назви інших видів автономій: національна автономія, організаційна автономія органу місцевого самоврядування, правова автономія органу місцевого самоврядування, фінансова автономія органу місцевого самоврядування.

7.14. Назви режимів: абсолютизм, дуалізм, міністеріалізм, парламентаризм, президентський державний режим (президентіалізм) та ін.

7.15. Назви таємниць: адвокатська таємниця, банківська таємниця, державна таємниця, лікарська таємниця, таємниця кореспонденції.

7.16. Назви видів безпеки: воєнна безпека, демографічна безпека, державна безпека, економічна безпека, енергетична безпека та ін.

7.17. Назви видів компетенцій: *виключна компетенція, виняткова компетенція, законодавча компетенція, залишкова компетенція, конкуруюча компетенція та ін.*

7.18. Назви видів ініціатив: *громадянська ініціатива, законодавча ініціатива, конституційна ініціатива, місцева ініціатива, народна ініціатива та ін.*

7.19. Назви видів представництва: *дипломатичне представництво, мажоритарне представництво, народне представництво, національне представництво, пропорційне представництво.*

7.20. Назви видів повноваження: *власні повноваження, делеговані повноваження, повноваження делеговані органам місцевого самоврядування, повноваження депутата парламенту, самоврядні повноваження та ін.*

7.21. Назви видів відносин:

7.21.1. Правові відносини:

7.21.1.1. За галузевою належністю: *адміністративно-правові відносини, господарсько-правові відносини, конституційно-правові відносини, кримінально-правові відносини, цивільно-правові відносини та ін.*

7.21.1.2. Залежно від сторін, що беруть участь у правових відносинах: *багатосторонні відносини, двосторонні відносини, односторонні відносини.*

7.21.1.3. За характером дії зобов'язаного суб'єкта: *активні правові відносини, пасивні правові відносини.*

7.21.2. Інші види відносин: *виборчі відносини, економічні відноси, конституційно-правові відносини, конституційно-процесуальні відносини, міжетнічні відносини та ін.*

7.22. Назви видів законодавства: *виборче законодавство, делеговане законодавство, конституційне процесуальне законодавство, надзвичайне законодавство, національне законодавство та ін.*

7.23. Назви виборчих цензів: *віковий ценз, ценз громадянства, ценз дієздатності, ценз осілості, ценз статі та ін.*

7.24. Назви видів політичного режиму: *авторитарний політичний режим (авторитаризм), демократичний політичний режим, ліберальний політичний*

режим, ліберально-демократичний режим, тоталітарний політичний режим (тоталітаризм) та ін.

7.25. Назви державних устроїв та їхніх форм: *бюджетний устрій, національно-державний устрій, унітарна форма державного устрою, федеративна форма державного устрою, федеративний устрій та ін.*

7.26. Назви видів політики: *внутрішня політика, державна політика, зовнішня політика, правова політика, соціальна політика.*

7.27. Інші назви абстрактних понять та явищ: *верховенство, деліктоздатність, законність, змагальність, конституційність та ін.*

8. Терміни, пов'язані з поняттям народного волевиявлення:

8.1. Назви виборів:

8.1.1. Залежно від предмета обрання: *муніципальні вибори (місцеві вибори), парламентські вибори, президентські вибори.*

8.1.2. З огляду на причини їх проведення: *додаткові вибори, первинні вибори, повторні вибори, позачергові вибори, попередні вибори, проміжні вибори, чергові вибори.*

8.1.3. Залежно від альтернативної основи: *альтернативні вибори, безальтернативні вибори.*

8.1.4. Залежно від того, обирається виборний орган повністю чи частково: *загальні вибори, часткові вибори.*

8.1.5. Залежно від територіальних меж проведення: *загальнонаціональні вибори, місцеві вибори (локальні).*

8.1.6. Залежно від способу волевиявлення виборців: *непрямі вибори (опосередковані), прямі вибори,.*

8.1.7. Назви інших видів виборів: *багатопартійні вибори, однопартійні вибори, повні вибори, регіональні вибори, часткові вибори та ін.*

8.2. Назви референдумів:

8.2.1. За масштабом: *загальнодержавний референдум (всеукраїнський), місцевий референдум, референдум Автономної республіки Крим.*

8.2.2. За предметом (за змістом питання): *дозаконодавчий референдум, доконституційний референдум, законодавчий референдум, конституційний референдум, попередній референдум та ін.*

8.2.3. За умовами і підставами проведення: *обов'язковий референдум, факультативний референдум.*

8.2.4. За юридичними наслідками: *зобов'язальний референдум, (імперативний), консультативний референдум.*

8.3. Назви інших форм безпосередньої демократії: *загальні збори громадян, мирні збори, народне обговорення, народний розпуск представницького органу.*

9. Назви форм державного правління:

9.1. Республіка: *автократична республіка, монархатична республіка, парламентарна республіка, президентська республіка (дуалістична республіка), суперпрезидентська республіка та ін.*

9.2. Монархія: *абсолютна монархія, виборна монархія, дуалістична монархія, конституційна монархія (обмежена), парламентська монархія.*

9.3. Теократія.

10. Назви видів держави: *авторитарна держава, демократична держава, держава демократичного представництва, клерикальна держава, правова держава та ін.*

11. Назви адміністративно-територіальних одиниць, поселень, населених пунктів: *місто, область, район, райони в містах, селище, село та ін.*

12. Назви правових документів, документів юридичних і фізичних осіб, видань, юридичних актів, законів:

12.1. Назви законів та їхніх видів: *бюджетний закон, додатковий закон, закон-рамка, конституційний закон, юридичний закон та ін.*

12.2. Назви видів законопроектів:

12.2.1. За змістом: *приватний законопроект, публічний законопроект, фінансовий законопроект.*

12.2.2. За суб'єктами права законодавчої ініціативи: *законопроект глави держави, парламентський законопроект, урядовий законопроект.*

12.2.3. Інші види законопроектів: *альтернативний законопроект, конституційний законопроект, невідкладний законопроект.*

12.3. Назви видів конституції:

12.3.1. Залежно від форми: *неписана конституція, писана конституція,.*

12.3.2. За способом внесення змін і доповнень: *гнучка конституція, жорстка конституція, змішана конституція.*

12.3.3. За часом прийняття і дії: *нова конституція, новітня конституція, стара конституція.*

12.3.4. За строком дії: *постійна конституція, тимчасова конституція.*

12.3.5. За способом прийняття: *народна конституція, октройована конституція.*

12.3.6. Інші види конституції: *авторитарна конституція, демократична конституція, договірна конституція, комбінуюча конституція, тоталітарна конституція та ін.*

12.4. Назви видів договорів: *державно-правовий договір, договір про суспільну згоду, конституційний договір, міжнародний договір, нормативний договір та ін.*

12.5. Назви видів подання: *касаційне подання прокурора, конституційне подання, подання прокурора, подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.*

12.6. Назви видів вето: *абсолютне вето (резолютивне вето), вибіркоче вето, відкладальне вето, відносне вето (умовно-обмежене вето), кишенькове вето та ін.*

12.7. Назви видів актів: *акт органу виконавчої влади, акту органу державної влади, акт органу та посадових осіб місцевого самоврядування, законодавчий акт, правовий акт та ін.*

13. Інші терміни конституційного права України:

13.1. Назви видів відпусток:

13.1.1. Щорічні відпустки: *додаткова відпустка за особливий характер праці, додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці, основна відпустка, щорічна додаткова відпустка за особливий характер праці.*

13.1.2. Додаткові відпустки: *додаткова відпустка у зв'язку з навчанням, творча відпустка.*

13.1.3. Соціальні відпустки: *відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей.*

13.1.4. Відпустка без збереження заробітної плати.

13.2. Назви видів бюджету: *бюджет місцевого самоврядування, державний бюджет, місцевий бюджет, обласний бюджет, обласний бюджет та ін.*

13.3. Назви систем та їхніх видів:

13.3.1. Виборча система та її види: *єдиного передаваного (перехідного) голосу система, змішана виборча система, мажоритарна виборча система, пропорційна виборча система та ін.*

13.3.2. Партийна система та її види:

13.3.2.1. Однопартійна система: *власне однопартійна система, фактична однопартійна система.*

13.3.2.2. Багатопартійна система: *двоблокова партійна система, двопартійна система, двох з половиною партій система, трипартійна система, чотирипартійна система та ін.*

13.3.2.3. Інші види партійних систем: *атомізована партійна система, з домінуючою партією система, поляризованого плюралізму партійна система, поміркованого плюралізму партійна система та ін.*

13.3.3. Назви інших видів систем: *бюджетна система України, мандатна система голосування, правова система, система конституційного права, система партій національної згоди та ін.*

13.4. Назви видів вотуму: *виборчий вотум, вотум довіри, вотум кумулятивний, вотум недовіри, конструктивний вотум недовіри та ін.*

13.5. Назви пенсій: *пенсія за вислугу років, пенсія за віком, пенсія за неповного стажу, пенсія за особливі заслуги, персональна пенсія та ін.*

13.6. Назви виборчих округів: *багатомандатний виборчий округ (поліномінальний виборчий округ), біномінальний виборчий округ,*

загальнодержавний виборчий округ, одномандатний виборчий округ, регіональний виборчий округ та ін.

13.7. Назви виборчих корпусів: *потенційний виборчий корпус, фактичний виборчий корпус, юридичний виборчий корпус.*

13.8. Назви виборчих діляниць: *закордонна виборча діляниця, звичайна виборча діляниця, спеціальна виборча діляниця.*

13.9. Назви державних символів України: *державний герб, державний гімн, державний прапор.*

13.10. Назви реєстрів: *державний реєстр банків, державний реєстр виборців, єдиний державний реєстр нормативних актів.*

13.11. Назви зборів та їх види: *збори виборців, збори громадян, збори народних представників, збори суддів, територіальні збори.*

13.12. Інше: *винагорода парламентарія, вирішальний голос, вислуга років, воєнна доктрина, воєнний час, дорадчий голос та ін.*

**Додаток В. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СИНОНІМНІ ОБ'ЄДНАННЯ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

А

Аборигенні народи – корінні народи – автохтонні народи – малочисельні народи

Абсолютне вето – резолютивне вето

Абсолютний монархізм – абсолютизм

Автономне правління – автономне управління

Авторитарний політичний режим – авторитаризм

Адміністративна опіка – адміністративний нагляд

Адміністративно-територіальна автономія – регіональна автономія – місцева автономія

Адміністративно-територіальний устрій – адміністративно-територіальний поділ

Акредитація – акредитування

Альтернативна служба – невійськова служба

Анархія – безвладдя

Антиконституційність – неконституційність – невідповідність конституції

Асоційована держава – вільно приєднана держава

Атрибути держави – офіційні символи держави

Б

Багатогромадянство – біпатризм – двогромадянство

Багатомандатний виборчий округ – плюріномінальний виборчий округ – поліномінальний виборчий округ

Батьківщина – Вітчизна

Безгромадянство – апатризм – апатрицизм

Безпосередні вибори – прямі вибори

Безпосередня демократія – пряма демократія

Безпосередня дія Конституції – пряма дія Конституції

Білінгвізм – двомовність

Біпатрид – біполід

Бюджетний рік – бюджетний період

В

Вердикт – вирок

Вето – заборона

Вибір громадянства – оптація

Вибіркове вето – часткове вето

Вибори перші – вибори нові

Виборча геометрія – виборча географія – джерримендеринг – джеррімендерінг
– джеримендеринг

Виборча застава – грошова застава

Виборча квота – виборчий метр – виборча частка – виборча середня

Виборча система пропорційна – пропорційного представництва система

Виборча скринька – виборча урна

Виборчий бар'єр – загороджувальний бар'єр – обмежувальний бар'єр –
загороджувальний пункт – обмежувальний пункт – відсоткове застереження

Виборчий список – партійний список

Виборчі кваліфікації – виборчі цензи

Видача особи іноземній державі – екстрадиція

Винагорода парламентарія – парламентський індемнітет – депутатський
індемнітет

Висилання з країни – вигнання з країни – екстрадиція

Вихід із громадянства – відмова від громадянства

Вихід із держави – сецесія

Відкритих списків система – вільних списків система

Відносне вето – відкладальне вето – відкладне вето – суспензивне вето

Відокремлення церкви від держави – відділення церкви від держави

Військова повинність – військовий обов'язок

Військовий трибунал – військовий суд

Вільний депутатський мандат – вільний мандат

Вільних списків система – система відкритих списків
 Вільно приєднана держава – асоційована держава
 Властивості юридичні Конституції України – властивості Конституції
 Всенародне голосування – загальнонаціональний референдум
 Всенародне опитування – народне опитування – консультативний референдум – дорадче опитування

Г

Гарантії депутатської діяльності – гарантії депутатської діяльності
 Гарантії конституційних прав і свобод – конституційні гарантії права і свобод
 Геноцид – знищення роду
 Гіпотеза – припущення
 Гласність судочинства – публічність судочинства
 Головний орган – провідний орган
 Господарський суд – арбітражний суд
 Громада – община – комуна
 Громадянство – підданство
 Групи інтересів – групи тиску

Д

Двопалатна система – бікамералізм
 Двопартійна система – біпартизм
 Двох з половиною партій система – трипартійна система
 Декрет – постанова – указ
 Демократичний політичний режим – демократичний режим
 Денонсація міжнародного договору – денонсування міжнародного договору
 Депортація – вислання
 Деприватизація – реприватизація – денаціоналізація
 Депутат парламенту – Народні депутати України – парламентарій
 Депутатська недоторканість – депутатська недоторканність – депутатський імунітет – парламентський імунітет – парламентська недоторканість
 Депутатські фракції – депутатські групи

Державна влада – публічна влада

Державна релігія – офіційна релігія

Державна служба – державний комітет

Державне право – конституційне право

Державний устрій – організація держави – організація державної влади

Директор – начальник – керівник державного органу

Діархія – двовладдя глави держави

Діловий уряд – безпартійний уряд

Довірена особа кандидата в депутати – довірена особа кандидата – довірена особа – агент по виборах

Дострокові вибори – позачергові вибори – проміжні вибори – додаткові вибори

Дохід – прибуток

Дуалістична республіка – президентська республіка

Духовна влада – релігійна влада

Є

Єдиного непередаваного голосу система – єдиного неперехідного голосу система – напівпропорційна система

Єдиного передаваного голосу система – єдиного перехідного голосу система

З

Загальне право – прецедентне право

Загальний правовий статус людини і громадянина – конституційний правовий статус людини і громадянина

Загальні збори громадян – загальні збори – загальні збори за місцем проживання громадян

Загальнодержавний виборчий округ – національний виборчий округ

Закон звичайний – закон ординарний

Закритих списків система – зв'язаних списків система – система закритих списків

Залишкова компетенція – залишкові повноваження

Змішана виборча система – мажоритарно-пропорційна виборча система

І

Імперативний депутатський мандат – імперативний мандат

Імплементация у національне законодавство – включення у національне законодавство

Інавгурація – інаугурація

Індивідуальний правовий статус людини і громадянина – персоніфікований правовий статус людини і громадянина

Інституція – інститут

Інцидентний конституційний контроль – конкретний конституційний контроль

К

Квазіпрезидентська республіка – напівпрезидентська республіка – змішана республіка – республіка змішаного типу

Клерикальна держава – теократична держава

Коаліція – союз

Конституційна асамблея – конституційні збори – установчі збори – конституційний конвент – конституанта

Конституційна процедура – конституційний процес

Конституційна угода – конституційний звичай

Конституційний нагляд – конституційний контроль

Конституційні обов'язки – основні обов'язки

Конституційно-правовий статус людини – конституційно-правовий статус особи

Конституція неписана – фактична конституція

Контрасигнатура – контрасигнація

Конфесійне представництво – конфесіональне представництво

Конфесійні партії – клерикальні партії

Кооперативна федерація – коопераційна федерація

Куріальні вибори – куріальна система – куріальна виборча система

Л

Ліберальна концепція прав людини – європейська концепція прав людини

Локальні вибори – місцеві вибори

М

Матеріальна конституція – фактична конституція

Міжнаціональні відносини – міжетнічні відносини

Міста-побратими – поріднені міста

Множинний вотум – плюральний вотум

Мораторій – заборона

Муніципальна власність – комунальна власність

Н

Надзвичайна сесія – позачергова сесія – екстраординарна сесія

Надконституційна норма – надпозитивна норма

Найбільшого виборчого числа метод – найбільшого виборчого числа правило – система премій

Найбільшого залишку метод – найбільшого залишку правило

Найбільшої середньої метод – найбільшої середньої правило

Напівзв'язаних списків система – система напіввідкритих списків

Напівпрезидентська республіка – республіка змішаного типу

Народ – нація – етнос

Народна асамблея – народні збори – національні збори – національна асамблея

Народне представництво – національне представництво

Народовладдя – демократія

Наступний референдум – післяпарламентський референдум – скасувальний референдум

Національна меншина – національна група

Національна належність – етнічна належність

Неправомірні дії суб'єктів референдного права – референдні делікти суб'єктів референдного права

Непрямий вотум – евентуальний вотум

Норма-мета – норма-завдання – норма-символ – норма-ціль – норма-задача

О

Одномандатний виборчий округ – уніномінальний виборчий округ

Однопалатна система – монокамералізм

Октроїрована конституція – октройована конституція

Опосередковані вибори – непрямі вибори

Оприлюднення – обнародування – промультгація – оголошення

Основний закон – конституція

Основні права і свободи – конституційні права і свободи

Особа без громадянства – апатрид – аполід

П

Панаширування – панашування

Парламентська коаліція – урядова коаліція

Парламентська республіка – парламентарна республіка

Парламентські комісії – парламентські комітети

Первинні вибори – праймеріз

Передвиборна агітація – передвиборча агітація

Перехідний голос – передаваний голос

Петиційний референдум – референдум за народною ініціативою

Підданство – громадянство

Пікет – пікетування

Плебіцит – референдум

Повноваження парламенту – компетенція парламенту

Податок непрямий – податок опосередкований

Політична автономія – територіальна автономія

Політичні права і свободи – публічні права і свободи – політичні права і свободи громадян

Постанова Уряду – постанова Кабінету Міністрів України

Право голосу – активне виборче право

Право на відшкодування шкоди, заподіяної державними органами – право на відшкодування шкоди, заподіяної органом влади

Право на недоторканність приватного життя – право на захист персональних даних

Право на правову допомогу – право на юридичну допомогу

Право народів на самовизначення – право націй на самовизначення

Право петицій – право на звернення

Право політичного притулку – право притулку

Правова свідомість – правосвідомість

Правотворча ініціатива – законодавча ініціатива

Президенціальний державний режим – президенціалізм

Презумпція невинності – презумпція невинуватості

Преюдиціальне питання – попереднє питання

Примирювальна процедура – узгоджувальна процедура

Принцип суверенності народу – принцип суверенітету народу

Прокурор – державний адвокат

Прописка – реєстрація громадян

Пропорційна виборча система – пропорційного представництва система

Професійний ценз – службовий ценз

Процесія – похід

Публічні права і свободи – політичні права і свободи

Р

Расова дискримінація – расизм

Ратифікаційний референдум – затверджувальний референдум – попередній референдум – допарламентський референдум

Релігійні общини – релігійні конфесії

Референдум всеукраїнський – референдум загальнодержавний

Розділене правління – роздільне правління

Романогерманське право – континентальне право

С

Свобода асоціацій – свобода об'єднань

Свобода підприємницької діяльності – свобода господарської ініціативи

Солідарна відповідальність уряду – колективна відповідальність уряду

Соціокультурні відносини – духовно-культурні відносини

Судовий округ – судова діляниця

Суспільний устрій – суспільний лад

Т

Таємниця кореспонденції – таємниця листування

Територіальний устрій держави – територіальна організація держави – територіальна організація публічної влади

Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України – тимчасова слідча комісія
ВР

Тіньовий кабінет – тіньовий уряд

Тоталітарний політичний режим – тоталітаризм

Трайбалізм – трибалізм

У

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – омбудсман – омбудсмен

Ф

Федералізація – федерування

Федеративний устрій – федерація

Формальна конституція – юридична конституція

Функціональний імунітет – функціональна недоторканність

Ц

Ценз службовий – ценз професійний

Центральна виборча комісія – ЦВК